

ORSZ

HA 1.791

LYA

IRO

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR HIRLAPTÁRA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

54-55.évf. 1944-1945.

1944: 1.füz.
bor.

1944-45: 2.füz.
bor., cl., tj., mut.

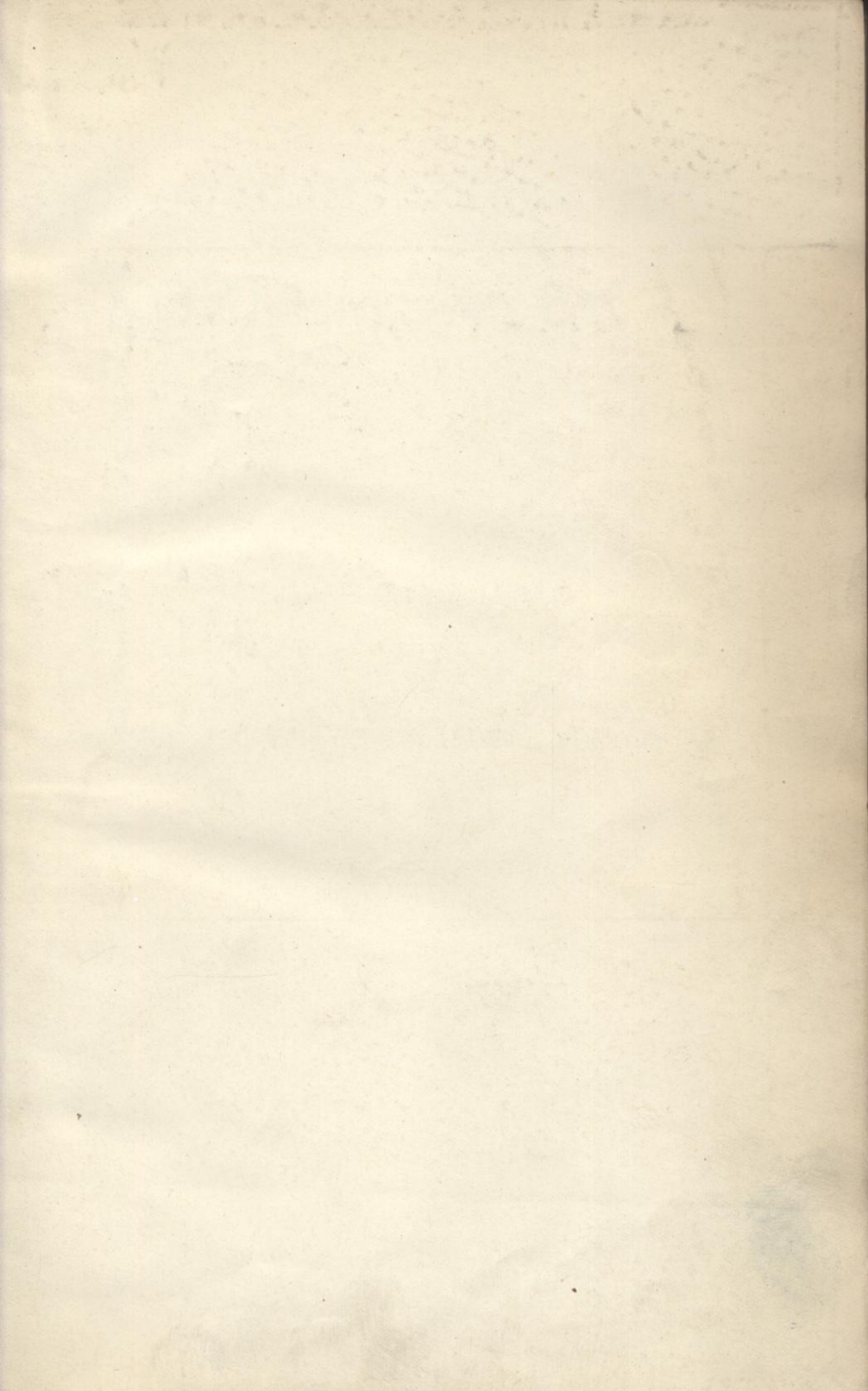
Teljes

Fv.

Dné.

Hiányzó

Megj.

HA 1.791

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

KÉKY LAJOS

ÖTVENNEGYEDIK ÉS ÖTVENÖTÖDIK ÉVFOLYAM

MÁSODIK (BEFEJEZŐ) FÜZET

BUDAPEST 1944—1945

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
Növényeknapló
1946. év 5979 sz.

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
Növényeknapló
KF 1974 sz.

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

<i>Kerecsényi Dezső: A „világiság” néhány változata XVI. századi irodalmunkban</i>	1
<i>Kristóf György: Miklós Miklós</i>	21
<i>Viszota Gyula: Széchenyi Önismeret c. műve</i>	81

ADATTÁR.

Ismeretlen Amade-nyomtatvány. <i>Jenei Ferenc</i>	164
Ismeretlen Tompa-versek a II. losonci verseskönyvben.	
1. Huszárdal. 2. A honvéd. 3. A szegény honvéd.	
Közli: <i>Kaszab Andor</i>	43
Pótlás a Kazinczy-levelekhez. <i>Rexa Dezső</i>	162
Szemere Miklós levelei Erdélyi Jánoshoz. Közli:	
<i>Erdélyi Zsuzsa</i>	48, 102

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Ars medica. XVI. századi magyar orvosi könyv.	
<i>Alföldi Rezső</i>	62
Bisztray Gyula: Író és nemzet. <i>Berczik Árpád</i>	166
Dolgozatok a drámatörténet és a dramaturgia köréből.	
<i>Solt Andor</i>	78
Doroghy Ferenc: Somló Sándor színművei.	78
Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint.	
<i>Kerecsényi Dezső</i>	68
Galamb Sándor: A magyar dráma története 1867-től 1896-ig.	
II. kötet. <i>Kéky Lajos</i>	75
Gál István: Wesselényi Miklós Szózata. <i>Berczik Árpád</i>	169
György Lajos: Hermányi Dienes József Nagyeniedi síró Heraklitusa. <i>G. R.</i>	165
Écsy Ö. István: P. Horváth Ádám Holmijának negyedik darabja. <i>G. R.</i>	80
Hermann Egyed és Eberhardt Béla: A veszprémi egyházmegye könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején. <i>Haraszthy Gyula</i>	167
Hermányi Dienes József: Nagyeniedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus. 1762. Kiadja György Lajos. <i>G. R.</i>	165
Jóboru Magda: Akadémiai drámai pályaművek. <i>Solt Andor</i>	78
Kozocsa Sándor: Jászai Mari levelei. <i>Pukánszky Kádár Jolán</i>	74

Miszi László: A magyar tragikum-elméletek története: <i>Solt Andor</i>	78
Pálóczi Horváth Ádám Holmijának negyedik darabja. Kiadta Écsy Ö. István. <i>G. R.</i>	80
Sik Sándor: Esztétika. <i>Galamb Sándor</i>	70
Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Kiadta Gál István. <i>Berczik Árpád</i>	169

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTÓRIUM.

Az 1943. év irodalomtörténeti munkássága. <i>Kozoca Sándor</i>	172
I. Általános rész	172
II. Egyes írók	190

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

(A * -gal megjelölt számok azt jelentik, hogy az illető szöveget teljes egészében közöljük.)

Ady Endre	21	Beregszászi Péter	16
Aeneas Sylvius	5	Bernáth Gáspár	137
Aglája 1829.	28, 29	Bessenyei György	3, 80
Ajtai ((Abód) Mihály	165	— Sándor	80
Albach Szaniszló	164	Bethlen Gábor	30
Amade László	164	Béranger	127
Ambrosius	15	Bisztray Gyula	166
Antalfi János 137, 138,	143, 152	Bocatius János	20
Apácai Csere János	17, 66	Bodhazy M. József	68
Arany János 37, 48, 56, 59,	60, 131, 138, 144, 147,	Borbély János, Barakonyi	62, 63
150, 154, 159, 166	144	Bornemisza Péter	4, 13—15
— Agnes asszony	144	Boronkay János 105; —	László
Aristoteles	10	Bothos István	40
Ars medica	62, 66	Brassai Sámuel 56, 58, 59,	147, 148, 150—154
Bach Sándor	89, 98	Budai Ézsajás	162, 164
Bajza József 37, 56, 60,	61, 102, 103, 108—112,	— hoz Kazinczy Ferenc	levele
114, 117, 121—123, 126,	128, 139, 146	level	*162
Balassa András	69	Bulyovszky Lilla	140
Balassi Bálint 2, 8, 15, 20,	68—70	Burián Pál	40
Balzac	69	Byron 106, 107, 129; —	Mazeppa
Barabás Miklós	114		147
Barakonyi Borbély János	62, 63	Catullus	153
Baranyai Decsi János	17	Celtis Konrád	6
Baránszky—Jób László	169	Cicero	17, 126
Barkóczy Ferenc (1841)	122	Cusanus	8
Bay József	123	Csapó Etelka	58
Bayer József	75	Császár Ferenc	131
Báthory Kristóf	64	Cseley János	141, 149, 151
Beck Károly 156; — Jad-	156	Csepregy Ferenc	75, 76
viga 156, 157; — Janko	156	Csere János, Apácai	17, 66
Beke Kristóf	168	Csiky Gergely	76
Beöthy Zsigmond	129	Császár Sámuel	27
Beöthy Zsolt	79	Csokonai V. Mihály	80, 168

Danielik József	137	Fáy András 50, 110, 158;	
Darholtz Kristóf	20	— Ferenc	157
Dayka Gábor	168	Fegyverneki Izsák	15
Dávid Ferenc	4	Fichte	156
Deák Ferenc	51	Ficino	8
— József	28	Finkey József	138
Deáki Filep Sámuel	166	Finna László, Zabolai	67, 68
Debreczeni János	27	Fodor István	154
— Márton	27	Forgách Zsigmond	20
Decsi János, Baranyai	17	Francken Keresztély	19
Derecskei Ambrus	17	Fülei Lajos	24
Dézsi András	12		
Dolce Carlo	113, 114	Gabányi Árpád	76
Domanovszky Endre	5	Galamb Sándor	75—77
Domján Eszter, Miklós		Galenus	66
Miklósné	31, 43	Garay János 37, 56, 60,	
Doroghy Ferenc	78	109, 113, 114, 117, 122,	
Dózsa Dániel	146	123, 126, 128, 131	
— Zandirhám	145	Gál István	169—171
Dózsa György	153	Gálos Rezső	164
Döbrentei Gábor	165	Gesztesy László	41
Draskovith János	4	Geymüller	93
Dugonics András	168	Goethe 52, 103, 109, 111,	
		114; — <i>Mignon dala</i>	
Eberhardt Béla	167, 168	109, 112; — <i>Szellemek</i>	
Eckhardt Sándor 8, 20, 68—70		<i>dala</i> (Szemere M. ford.) *105	
Egressy Gábor	58,	Gönczi István	15, 16
	140, 141	Greguss Ágost	49
Elert Werner	12	Grillparzer	150
Empredokles	16	Guttemberg	33
Eördögh Dániel	128, 158		
Eötvös József br. 103, 116, 167		Gyöngyösi István	168
Eperjessy Dániel	106	György Lajos	165, 166
Epiktetos	19	Gyulai Pál 2, 37, 40, 49,	
Erasmus	5—7, 19	58, 140, 155	
Erdélyi János 48—61; 102—161		Gyulai Pál (Abafáji)	2, 19
— hoz Szemere Miklós			
levelei	*102—161	Halmágyi István	165
Erdélyi Pál	49	Havas Adolf	41
Erdödy Lajos gr.	80	Haynau	98
<i>Estike</i> 1833.	29	Heckenast Gusztáv 108,	
Eszttétikai anyag- és forma	72	110, 112	
Etsedy János 107; — Jó-		Hegedüs László 132, 135,	
zsef	104	139, 143	
Evva András 55, 105, 108, 109		Heine	127, 134
		Heiszler József	155
Étsy Ö. István	80	Heltai Gáspár	4, 14
énekeskönyv	157	Herczeg Ferenc	76
Faludi Ferenc	168	Herrmann Egyed	167, 168
Farkas András	4	Hermányi Dienes József	
		165; — <i>Nagynyedi siró</i>	
		<i>Heraklitus</i>	165

Himfy-versek	32	Képes Károly	152
Hollán Ernő	82	Kis János	80
Hollós Kornélia	155	Kisfaludy Sándor	168
Homeros	142	Kiss Áron	154
Honterus János	9	— Márton	84, 85
Horváth Adám, P.	80	Kolossy János	105, 124
Horváth János	5, 6	Komikum	72
Horváth János püspök	168	Komáromy József	156
Hory Béla	40	Koncz József	34
Huizinga J.	5	Kosa Sándor	146, 147
Husztí József	6	Kossuth Lajos 50, 103, 104, 110, 117, 118, 123, 128, 130 — Sándor	155
Ilosvai Selymes Péter	16	Kovacsóczy Farkas	18, 19
Jancsó Pál	37	— Mihály 108, 111, 114, 122	
Janus Pannonius	8, 9, 11, 18	Kovács János	36
Jászai Mari	74, 75	Kozocsa Sándor	74—75
Jovius Paulus	9	Kölcsey Ferenc 2, 158, 167, 169	
Jóboru Magda	78, 79	Körtvélyessy István	107, 117
Jókai Mór	130	Kramarsik Károly	55
Jósika János br.	27	Kriza János	34
— Miklós br. 58, 59, 167		Krizbay Miklós	40
Juhász Lajos	159	Kulcsár György	4
Kalmár György	166	Kun Pál	151
Karsa Endre	152	Kunoss Endre 126, 128, 143	
Kassai Sig. Dávid	18, 19	Kurbély György	168
Kassai Vidor	74	Kuthy Lajos 103—105, 107	
Kazinczy Ferenc 52, 145, 146, 163, 164, 168; —		Lengyel Endre	149
— levele Buday E.-hez *162		— Samu 126, 135; —	
— levelezése	162	Tamás	55
Kazinczy Gábor 51, 55, 57, 60, 104, 105, 108, 110, 113, 118, 121, 122, 128 —130, 147		Lentsés György	62, 64
Kálvin	16	Lévay József	141
Károlyi Árpád 84, 86, 94, 96—98, 100		Liszi János	18
Kecskeméthy Aurél	82	Locher Jakab	6
Kelemen Lajos	68, 165	Lonovits József	82
Kemény Zsigmond br. 1—3, 8, 137; — Gyulai Pál	1	Lowth	80
Kendefy Elekné gr.	26	Lónyai Gábor 129, 146; — Menyhért gr.	85
Kenderessy Mihály	162	Lugossy József	162
Kendi Sándor	19	Lukács Lajos	128
Kerecsényi Dezső	4	Lukácsy Sándor 76; — Székely Katalin	76
Kerényi Frigyes 57, 60, 128		Luther	12, 15, 16
Kertbeny Károly	131, 133	Madách Imre	48
Kéry Lajos	78	Mailáth Béla	14
		Máriássy Anna, Szemere M.-né	51
		Mecsey Mihály	55

Melanchton	7, 16, 18	Petőfiné	42, 43
Melius Péter	12	Petőrfy Jenő	79
Méhes Sámuel	28	Pétzeli József, id.	164
Mészáros István 132, 135, 143	143	Pfeffel	33
Mikes Lajos	43	Pico della Mirandola	8
Miklós Ida, Váradyné 39;		Platon	10
— Miklós 21—43; — A		Pomponazzi	2, 5, 8
<i>falábú kőrök</i> (Guttem-		Prielle Kornélia	74
<i>berg</i>) 29, 33; — A <i>neve-</i>		Pukánszky K. Jolán	79
<i>lők</i> 22, 29; — <i>Adomák</i>		Pulszky Ágost	129
<i>Jancsó Pál életéből</i> 37;			
— <i>gyászbeszédek</i> 22, 35,		Radvánszky Béla br.	20
36; — <i>Széchenyi István</i>		Rájnás József	164
<i>felelt</i> 36; — <i>versei</i>	32	Rákosi Jenő 76, 79; —	
Miklós Péter 23, 27; —		<i>Szélháziak</i> 76; <i>Titilla</i>	
Sándor	25	<i>hadnagy</i>	76
Miszi László	78	Rákóczy Ferenc, II.	145
Mitrovics Gyula	78	Révai Miklós	164
Molnár Albárt, Szenci	17	Révész Imre	7, 49
Móricz Zsigmond	21	Rhédei Ádám gr. 31; —	
Mudrány József	104, 107	Zsigmond gr. 62, 63, 67;	
Murner Tamás	6	— Zsigmondné Wesse-	
Müller Günter	14	<i>lényi Kata</i> 62, 63, 67	
művészetek	73	Rimay János	20
		Rousseau	148
Nagy Ferenc	40		
— Gábor	163	Salamon Ferenc	59, 141
Nettesheim Agrippa	8	Sambucus	18
Németh Antal	79	Sárossy Gyula 54, 57, 60,	
Németi Ferenc	12	104, 107, 126, 127, 137	
		— 140	
Ormós László	114	Scherrer P.	6
Ossian	145	Schiller	133
Ostorosdy (Szemere M		Schwarzenberg hg. (1857.)	
<i>álneve</i>)	118	91, 98	
Ovidius	11	Scultetus S.	15
		Selymes Péter (Ilosvai)	16
Pajor István	57	Shakespeare	107, 127
Pap Benedek	4	Sik Sándor	70—73
Paracelsus	8, 19	Simonyi ezredes	95
Parragh László	168	Sina Simon br.	137
Payzsoz Andor	54	Sokrates	10
Pálcóvi Antal	155	Somló Sándor	78
Pápai-Páriz Ferenc	165	Sörös Pongrácz	8
Pázmány Péter	12	Spóner Tivadar	138
Pethő Imre	168	Squarcialupus	19
Peti József	149, 150	Statileo János	9, 10
Petőfi Sándor 21, 37—43,		Staud Géza	79
56, 57, 60, 61, 126—		Stöckel Lénárd	13
131, 141, 167	169	Suetonius	2

Szabó András	19	Telesius	8
Szalay László	8	Terray Károly	55
Szathmári Paksi Mihály	166	Thienemann Tivadar	6
Szász Károly 48, 59, 132		Thököly Imre	162
Szelestey László	143	Tinódi Sebestyén	8
Szemere Bertalan 50, 118, 119, 126; — György 50; — József 135, 139, 140, 147, 152; — László 50; — Miklós 102—161; <i>A Hegel van-ja</i> *141; — <i>A lukai pap</i> *120; — <i>Szellemek dala</i> (Goethe) 105; — Goethe-fordításai 52; — <i>Hozzá</i> *160; — <i>Késő fájdalom</i> *115; — levelei Erdélyi Jánoshoz *102—161; — <i>Mixtura</i> 51; — <i>Új házasok</i> *124		Toldy Ferenc 48, 121, 126	
Szemere Pál 50, 52, 102, 103, 111, 121, 122, 128, 129, 157	158	Toldy Lőrincné, gr., felett gyászbeszéd	22, 35
Szenczi Molnár Albert	17	Tolnai Vilmos	99, 100
Szentimrey Miklós	108	Tomor Ferenc	82
Szentiváni Mihály	34	— János	168
Széchényi Béla gr. 100; — Dénes gr. 82; — Ferenc gr. 80; — István gr. 81, 169, 170; — döblingi röpiratai 82; — <i>Önismeret</i> 81—101; fölött emlékbeszéd	36	Tomori Árkád	137
— Lajos gr.	80	Tompa Mihály 57, 60, 128, 129, 130, 135, 149, 159; — versek; ismeretlen 44; — <i>Huszárdal</i> *45; — <i>A honvéd</i> *47; — <i>A szegény honvéd</i>	*47
Széchy Károly	28	tót népdalok	145
Szigligeti Ede	48	Tótfalusi Kis Miklós	166
Szikszaï Fabricius B.	14	Tóth Ede	75, 76
Szilágyi István	149	— Kálmán	143
Szinnyei József, id. 21, 22, 166		— Zsigmond	139
Szokolyai István	163	Török János	85
Szombathy János	99	tragikum	72
Szőgyényi László	25		
Szőcs József	4	Vachott Kornélia	104
Sztárai Mihály		— Sándor	57, 127, 128
		Vahot Imre 56, 103, 104, 126	
Talabér Mihály	168	Varjas Béla	62—66
Tasner Antal 85, 99, 100		Vass Gyula	137, 154
Táncsics Mihály	114	Vattay Krisztina	50
Teleki László gr. 37; — Sándor gr. (XVIII. sz.) 67		Vay Adám 63; — Gyula br. 136; — Miklósné	164
		Váczy János	163
		Vályi Károly 125; — Klára 125; — Tamás 55, 105; — Teréz	125
		Vályi Nagy Ferenc	163
		Vámossy Zoltán	67
		Várady Károly	21
		Veith páter	82
		Verancsics Antal	8—13
		Veres Miklós	40
		Véghesy László	112
		Vértessy Jenő	164
		világiság a XVI. sz. iro- dalmában	1—20
		Viski Márton	25
		Volkelt	71

Vörösmarty Mihály	37,	Zaboli Finna László	67, 68
57, 109, 110, 122, 131,		Zay Anna, Vay Adámné	63
132, 145, 167		Zámbó Gáspárné felati	
		gyászbeszéd	35
Wass György gr.	26; —	Zoltán Mária	157
János gr.	26	Zombori László	19
Weise, G.	5	Zrinyi Miklós	153
Wenczel Gusztáv	8		
Wesselényi Kata, Rhé-		Zsemeri Imre	168
deiné	62, 63	Zsolnay Endre	140
— Miklós br.	37; 169—		
171; — Szózat	169—171		

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

KÉKY LAJOS

ÖTVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM

ELSŐ FÜZET

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FÖLHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

B U D A P E S T 1 9 4 4

TARTALOM.

TANULMANYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

<i>Kerecsényi Dezső: A „világiség” néhány változata XVI. századi irodalmunkban</i>	1
<i>Kristóf György: Miklós Miklós</i>	21

ADATTAR.

Ismeretlen Tompa-versek a Második losonci verseskönyvben:	
1. Huszárdal. 2. A honvéd. 3. A szegény honvéd. Közli:	
<i>Kaszab Andor</i>	43
Szemere Miklós levelei Erdélyi Jánoshoz. I. közl. Közli:	
<i>Erdélyi Zsuzsa</i>	48

KÖNYVISMERTETÉS.

Ars Medica. XVI. századi magyar orvosi könyv. <i>Altöldi Rezső</i>	62
Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. <i>Kerecsényi Dezső</i>	68
Sik Sándor: Esztétika. <i>Galamb Sándor</i>	70
Kozocsa Sándor: Jászai Mari levelei. <i>Pukánszky Kádár Jolán</i>	74
Galamb Sándor: A magyar dráma története 1867-től 1896-ig. Második kötet. <i>Kéky Lajos</i>	75
Dolgozatok a drámatörténet és a dramaturgia köréből: 1. Vitéz Doroghy Ferenc: Somló Sándor színművei. 2. Jóború Magda: Akadémiai drámai pályaművek. 3. Miszti László: A magyar tragikum-elméletek története. <i>Solt Andor</i>	78
Pálóczi Horváth Adám Holmijának negyedik darabja. <i>K. L.-től.</i>	80

A szerkesztésért és kiadásért felelős: KÉKY LAJOS.

Kéziratok és ismertetésre szánt könyvek az ő címére küldendőek:
Budapest, XII., Ormódi-utca 3.

A „VILÁGISÁG” NÉHÁNY VÁLTOZATA XVI. SZÁZADI IRODALMUNKBAN.

Báró Kemény Zsigmond Gyulai Pál c. regényében egy helyütt a tragédia lejtőjére már rálépett főhős naplóját nyitja ki előttünk. Ebben a naplóban a többek között ezeket olvashatjuk:

„Most asztalomon meggyult a mécs; körülem könyvek... Mert Gyulainak, Zsigmond fejedelem tanácsosának nem szabad ébren lenni, midőn Gyulai, a tudományok szolgája és ápolója virraszt.

Könyveket, könyveket e sötét gondok kergetésére!...

— Mért loptad magad szemem elébe máglyára ítélt könyv, melynek szerzője Páduából és Bolognából száműzetett?

A szabad akarat és végzetszerűség tárgya kétkedő tolladnak, oh! fél-bölcs és fél-eretnek, Pomponace!

...szörnyű órákban tanított meg a tudomány, hogy a világ színpadán fabábok játszanak víg és szomorú szerepeket, s hogy a mozgató sodrony állítja elő a párizsi vérmennyegzőket és szított tüzet Phalaris rézbikája alá. A színműnek, mely több mint ötezer év óta ismételtetik, neve — sors.

— Pomponace és Sveton! mondjátok meg: könyveitek mért oly kétszínűek?...

...Pomponace, mit hirdetett nekem merész könyved, mely a szellemvilág égívén nagy rázkódásokat jósó meteorként repült át? Nem mondotta-e, hogy *a kijelentésekben vetett horgony nélkül* sem sülyed el a remény, szeretet, közboldogság és végtelen tökéletesedés kincseit hordozó gálya — s hogy *a bölcelet különszakadva a hittantól* s magát emancipálva is megoltalmazza nemünk önállását, meg a szabadakaratot?

Tizennyolc éves koromban érkeztem vissza a páduai egyetemről... És mit tettem azóta?

Két rövid munkám látott sajtót...

De többek-e, mint első kezdet...? Aztán eddigi csekély dolgozataim szorosan az ismeret és tudomány körébe vágtak.

De hol maradt a szívvilág?...

Szerzem-e bár egy költeményt?... Mért nem írtam bár egy dalt?

Petrarca és Boccacio, ti a görög és latin nyelv jármát vonó szolgálópéneket, ti a műzsák szajkóinak, kiknek minden érdemek ügyes kölcsönzés volt, megmutattátok az új világot, a nemzeti irodalmat...

S csak az olasz tudná-e barbár nyelvét széppé tenni?

S mi magyarok, ha hivatást éreznénk keblünkben, idegen oltárok-

nak áldozunk, mint Janus Pannonius, és csak a Tinódiak énekeljenek e népnek?

Írtam-e én egy sort *hazám édes nyelvén?* ...¹

Ez a fiktív napló, e kínzó önvizsgálat és számadás olyan kérdéseket tartalmaz, melyek a magyar irodalomtörténetnek a XVI. századra vonatkozó részét igen közelről érintik. Zsigmond fejedelem művelt tanácsosa, a valóságos erdélyi politika és történet Gyulai Pálja nem tette fel magának ilyen világos fogalmazással ezeket a kérdéseket, de Kemény Zsigmond, az elmúlt idő és az örök ember nagy tudója, a lényegben nem tévedett. A XIX. század kifejelett nemzeti irodalmából, a teljes tudatosságra emelkedés állapotából nézett vissza a kezdetek tájaira, oda, ahonnan akkor még — ismeretlenek lévén — Balassa Bálint szerelmes versei sem csenghettek feléje; visszanézett azzal a sajnálkozással, talán ugyanazzal az elégedetlenséggel, mely Kölcsey Ferencet fogta el, mikor szépirodalmi alkatot és öntörvényű fejlődésmenetet kereső szeme végigtekintett irodalmunk útján. Kölcsey keveselte a „poézisre gerjesztő lelke”-t és sokallotta azt, ami régi irodalmunkban a „költés határain kívül”² esik; elkedvetlenítő hiányokat állapított meg, olyanokat, melyeket még a nehéz magyar politikai sorssal sem lehetett megmagyarázni. Kemény Zsigmond viszont e hiányos multnak egyik legizgalmasabb szakaszába beleálmódott egy embert, akivel magához a korhoz kötöttén élette át a hiányokon való nyugtalan eszmélkedést. Az embert és a kort kitűnően választotta meg. Mert ahogyan a regény Gyulai Pálja mögött ott áll a valóságos történeti ember, a vérben és fejedelmi önkényben imbolygó századvégi Erdély Páduát járt államférfia és humanista műveltségű írója, ugyanúgy nem írói álom Suetonius vagy a „fél-bölcs és fél-eretnek” Pomponazzi nevének a naplóban való megjelenése sem. A „hittantól különszakadni” kívánó bölcsélet erőfeszítései, hasznos ismeret és haszontalan költészet, a „szívvilág” igényei s végül a nemzeti, a vulgáris nyelv írói használatának kérdései éppúgy eleven részei a XVI. század szellemi életének, mint a mindenkit foglalkoztató legnagyobb ügy, a megoszlott keresztyénség harcainak izgalma. Mert a század két pört indított el egyszerre: az egyik, a hitvallások közötti, végetért a harcolók elfáradásával és döntetlenül; a másokban az ellenfelek egyike, a régi for-

¹ Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál*. (br. Kemény Zs. összes művei. Közrebocsátja Gyulai Pál. Bp. Franklin-kiadás. I. kötet 244—252 l. részletei.)

² Kölcsey Ferenc *Minden Munkái*. 3. bővített kiadás. Bp. 1886. III. köt. 38. l.

májú vallásosság, csatát veszített, a győztes pedig, a világi és nemzeti érdekű műveltség, — maga is hozzájárulván a hitvallások küzdelmeinek tompításához és elközömbösítéséhez — a modern irodalmi tudat kialakításában vállalt nélkülözhetetlen szerepet. Azok a kérdések, melyeket Kemény Zsigmond oly tudatos formulázásban vetített vissza a XVI. századba, nálunk csak Bessenyei György műveltségi és irodalmi programjában sűrűsödtek valóban fogalmivá. Magyarság, világiság, poétaság — ezekben a szavakban egyfelől összefoglalt korábbi szétszórt kezdeményezéseket, másfelől pedig megjelölte az ő korában megindult gyökeres átalakulás végső céljait is.

A nyelvi kérdést, mint tárgyunkhoz nem tartozót, most az útfélen hagyva, mindaz, amit Bessenyei világosan és észszerűen szétválasztható programháromsága tartalmaz, a XVI. században még egyetlen zavaros eszme-tömeg, összegörccsölődött fonál-halmaz. Neve azért már itt is van, igaz, hogy nagyon sokféle. Azok nevezték el, akik éppen ellene küzdöttek, s az elnevezéseket a támadók pillanatnyi szempontja alakította. Ha ez a szempont kizárólagosan és tétélesen hitvallási, akkor a neve: eretnekség. Ennek az igazi virágkorát a középkorban élő szónak a használata azonban nem is olyan úntalan, mint ahogy ettől a hit gondjaitól telített századtól elvárhatnánk. Sokkal gyakoribb az egyébként szintén középkori megjelölés, a „mundana sapientia”, a „világi bölcseség”. Ennek hordozói — az antikvitásra gondolva — a „pogány bölcssek”, általában pedig a „világi bölcssek”, akik „csak ez világban bölcselkednek”. Létük a hit, a vallás egyetemes uralmát veszélyezteti, mert „félhitűek”, de ugyancsak ők képviselik, ha támadó, üldöző vagy elnyomó erejük érvényesülhet, a „világ vakságá”-t, a „világi dühösségé”-t is. Veszedelmesek, mert birtokukban vélnek egy bizonyos határt nem ismerő gondolkodási módszert, a „fölöttébb tudakozás”-ét, elemző és magyarázó stílusuk a fogalmi szubtilitásokban kalandozó, Cicero-i „szócsavargatás”, „csavargó beszéd”. Magatartásuk fölényes, fennhéjázó, „a világi bölcseségben felfuvalkodott”, szünet nélkül „hányják-vetik deákságukat, bölcseségeket és tudományokat és azoknak nagy voltát”. E „tudós ravasz doktorok” azok, akik hálóba kerítik az egyszerű hitet s megingatják biztonságát.

De az „ez világ fiai” nem is mindig az isteni, a legmagasztosabb valóságokba ártják magukat. „Epicurusnak tanítványai, Bacchusnak, Venusnak, Voluptasnak fiai, Sardanapalusnak követői társai”. Földi örömeikben keresik éltük boldogságát s erre az életre másokat is szóval és írásban csábítanak. „Embertől talált és meggondolt (kigondolt) dolgokat”,

mindenféle „hitság”-ot (hiábavalóságot), „bába-beszédet” és „kába szerzést” írnak és énekelnek.³

Ezekben a még könnyen meg is szaporítható kifejezésekben kavarog mindannak az elítélése és megvetése, amit a következetes vallásos világnézet az eredendően bűnös humánumból származtatott. Említettük, hogy e kifejezések egy része nem is XVI. századi, hanem középkori, aminthogy nem is első és utolsó szembenállása ez két alapprincípiumnak. A keresztyénség első századaiban az egyházatyák vívták meg ezt a harcot a görög-latin filozófiában rejlő világképpel. Győzelmük, noha már egy önmagától is széthulló eszmevilággal kellett csak megküzdeniük, nem volt teljes és végleges. A hit észszerű igazolásának átvett módszerei és rendszerei kétfelől is alkalmat adtak az áttörési kísérleteknek: a miszticizmusnak és a rajongásnak éppen a rendszerek tagadásával, az időnként felbukkanó szabadgondolkodásnak pedig a módszernek a megengedett határokon túl való felhasználásával.

A küzdelem azonban aránylag szűk téren folyt: az egyházon belül. A humanizmussal, a könyvnyomtatással ez a tér tetemesen kitágult. Egyre többen vonattak be a világi rendből is a szellem ügyeibe, a nyomtatás pedig gondoskodott arról, hogy a leírt gondolat a könyvekben terjedhessen. De a legnagyobb változás az ellenfelek erőbeli helyzetében állt be, és pedig azzal, hogy a humanizmusban a profán szellem mintegy elhatárolt területet sajátított ki magának: az antik példák nyomán művelt írásbeliséget, s innen, a „bonae artes”, a „litterarum cultura” területéről nemcsak egyeduralomra törekedett, hanem önmagát szakrális jegyekkel is feldíszítette. A nagy költő: „divinus poeta”, a nagy filozófus „philosophorum deus”. Az eszményi életnek ők a megvalósítói és példái; egyszer a költő, akit a „furor divinus” táplál, távol van minden földi alacsonyyságtól s az istenek tanácsában foglal helyet, másszor a bölcselő, aki pedig az erkölcsi ember, a cselekvés szabályozója. Az antik ihletésű irodalom és tudomány oly hatáskört és méltóságot kezdett magának követelni, mely addig csak a vallást illette meg.⁴ Azokban, akikben en-

³ Az idézetek a következőkből valók: Farkas András: *A zsidó és magyar nemzetről* (1538). RMKT. II. 23. l.; Sztárai Mihály: *Historia Athanasii episcopi* (1557). RMKT. V. 164., 241. és 251. l.; Heltai Gáspár: *Száz fabula* (1566). RMK.-kiad. 211 l.; Szikszai Fabricius Bazil: *az olvasóhoz Heltai Gáspár Historia Matthiae regis...* (1565) c. munkájában; Pap Benedek RMKT. VI. 243. és 257. l.; Dávid Ferenc: *Az egy önmagától való felséges Istenről...* (1571). Ajánlás.; Kulcsár György: *Pastilla...* (1574) 175., 264., 355., 402. és 408. l.; Bornemisza Péter: *Második része...* (1575). 278. l.; *U. a.*: *Negyedik része...* (1578) 758. l. (L. még Irodtt. Közl. 1891. 235. l.); Draskovith János: *Harologium Principum...* (1610). Ajánlás.

⁴ K. D.: *Humanizmusunk helyzetképe Mátyás után és Mohács előtt.*

nek az új helyzetnek az átélése a pózon túl szinte példátlan tudatosságig fokozódott, a szellemi élet képe éles és kibé-kíthetetlenül dualizmussá alakult. „Nemo religiosus et poeta est” — írta a mi Janus Pannoniusunk.⁵ Ugyanez áll Erasmus magatartására is, legalább is addig, míg a lutheri reformáció hullámai be nem csapnak az ő gondosan védett szellemi szigetére. A tradíció védőiben nem látott mást, mint obskurantizmust, tudatlanságot és a „bonae litterae”, a jó ügy ellenségeit.⁶ Nem a humanisták fitogtatott pogánykodása, egyházat, vallásos funkciókat, pápát és szerzeteseket gúnyoló iratai figyelmeztettek a válságra, hanem ez a dualizmus, s benne az egyik félnek, az újnak, az egész életre bejelentett igénye.

Még így sem szabad azt gondolnunk, hogy talán szervezett erőcsoportok álltak egymással szemben. A kettősség egyéniségekben vált — az egyikben világosabban, a másikban kevésbé — eszméletessé, s a megoldások is igen gyakran egyéniek. Aeneas Sylvius, később II. Pius néven pápa, egyszerűen hátat fordított nagyon is világias humanista múltjának. Felejtse el Aeneast — ajánlotta olvasóinak — és olvassák Piust! Hasonló éles fordulatra nálunk is lesz példa. Poponazzi (1462—1525 kör.), a bolognai és a páduai egyetem tanára, miután alexandrinista-averroista módszerekkel takarosán bebizonyította, hogy a lélek nem halhatatlan, könyvének zárósoraiban kijelentette: ha pedig végső következtetései nem egyeznének meg az egyház felfogásával, akkor ő ezeket mindjárt ünnepélyesen vissza is vonja. Könyvét ugyan elégették, de a szerző legalább elkerülte ezt a sorsot. A kettős igazság játékszabályának alkalmazása majdnem felérhetett egy nyílt megtéréssel, ha éppen erre volt szükség.⁷

De nem is volt erre mindig szükség. A szellem profán hajlamai elegendő szabadsággal mozoghattak azon a bűvös körön belül, melyet belülről az új szellem öntudata húzott maga köré, kívülről pedig az igaz csodálat, a megújulás vágya és lelkesedése, nem kicsiny sznobizmus s az egyház né-mely főbbjeinek azonos érdeklődése tartott tiszteletben. E mellett rendelkezésre állt, ha a vallásosság és az antik sugalmú világiség ellentétei kiéleződtek, a megvesztegetően vonzó egyeztetés, az újplatonizmus, a „docta pietas”, költé-

It. 1934. 69. l. — G. Weise: *Von Menschenideal und von den Modewörtern der Gotik und der Renaissance*. Dt. Vierteljahrschrift f. Lit. und Geist. gesch. 1936. 171. l.

⁵ Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Bp. 1935. 82. l.

⁶ J. Huizinga: *Erasmus*. 3. kiad. Basel, 1941. 124. l.

⁷ Domanovszky Endre: *A renaissance-kori bölcsészet története*. Bp. 1890. 196—208. l.

szet, kutató okoskodás és theologikum átlelkesített egysége.⁸ Végso céljaiban ilyen megnyugtató egyensúly létrehozása érdekében fáradott Erasmus tanítása, a „*philosophia Christi*” is. Amott az esztétikum, itt az értelem vezette „*pax humana*” volt a híd.⁹

A német humanizmusban a XVI. század első éveire értek meg és robbantak ki az ellentétek. A botránykő itt már szorosán irodalmi volt: a Conrad Celtis-tanítvány, a zseniálisan szabados életű Jacob Locher költészete. Ingolstadt és a breysgaui Freyburg volt a nem egyszer verekedésekkel is tarkított viták színhelye. Itt Locher egyik tanítványa, Thomas Murner, Luthernek később nevezetes ellenfele, lépett fel az elvek kibékítőjeként. 1509-ben megjelent könyvében, a „*Reformatio poetarum*”-ban próbált rendet teremteni a tisztázatlan fogalmak között. Kezében a poézis az elokvenciával került szoros közelségbe, a kapocs pedig az egyházi szempontból is elfogadható, de a banalitás minden jegyét magán viselő „hasznosság”.¹⁰ Mintegy előlegezte azt az „*eloquens pietas*”-t, melyet majd a reformáció Maelanchton-i szárnya fogad el és fogalmaz meg szinte két évszázadra szóló érvényességgel.

Az újplatonista „*docta pietas*”, az erasmikus „*philosophia Christi*”, Murner hasznos elokvenciája... ezek a fogalom-ötvözetek csak addig maradhattak meg épen, míg a reformáció választóvize rájuk nem cseppent. A reformáció első rohama nem egyensúlyozni akart a jelzős kifejezések tagjainak tartalma között, hanem döntést követelt: vagy Krisztus, vagy a „*humana philosophia*”, — vagy „*pietas*”, vagy a „tudós ravasz doktorok”, — vagy „*lelki haszon*”, vagy a „Cicero-i szócsavargatás”. Most nem hanyatló erejű skolasztika és megüresedett egyháziasság állt a világítás ellenébe, hanem az üdvösség-vágy és a hitbizonyosság új szenvedélye. Az egész ember s ennek minden megnyilatkozása az Isten és a megerősödött új egyháziasság uralma alá került, megszűnőben volt tehát a szellemnek az a külön fellekvára, melyben büszkén, magában is gyönyörködve, főként pedig védetten tevékenykedhetett. Egy lett a szükséges: a megigazulás kegyelméért imádkozó ember Isten-szolgálatá.

Jól ismert, hogy a reformáció nem tartott ki végig e profétai lendületben, a magyar szellemi életet pedig ebből

⁸ Huszti József: *Platonista törkevések Mátyás király udvarában*. Minerva, 1924—25. — Horváth János i. m. 131—135. l.

⁹ Thienemann Tivadar: *Mohács és Erasmus*. Minerva, 1924.

¹⁰ P. Scherrer: *Thomas Murners Verhältnis zum Humanismus*, untersucht auf Grund seiner „*Reformatio Poetarum*”. Basel 1929. 10—36. l.

igen kevés érintette. Mohács körül — főként a felsőbb körökben — még Erasmus közömbösítő szellemével keveredett el, később pedig már Melanchton szinkretizmusa fékezte. Különben sem volt lehetséges a teljes visszatérés valami apostoli egyszerűségbe, pláne a kultúra teljes tagadásába. Az életből a világiságot s ennek kísérőit, az önelvű szépségben való gyönyörködést, a nemrégén még nagy magasságba emelt humánusmot nem lehetett többé teljesen kiiktatni.¹¹ És mégis, a mi irodalmunk alakulását igen hosszú időre meghatározta ez a reformációval elindult új vallásosság. Ennek már különleges magyar okai vannak.

Ilyenül fogható fel a királyi udvar, általában az erős politikai, tehát világi hatalommal rendelkező központ hiánya. A profán államrezon székhelyén mindig volt oly erő, mely még az egyház elveivel is dacolni mert s így mintegy foghatóvá tette azt a védőfalat, mely mögött a világiság biztonságban érezhette magát. A fejnél kezdődő bomlás, azaz megoszlás, a szellem területén nem egészen olyan értelmű, mint az ismeretes közmondás sejteti. Az a világias reneszánsz-szellem, mely Mohácsig a politika tűzhelyénél, az udvarban melegedett, a katasztrófa után már nem találhatta helyét. Eltűnt körüle a védelem, elveszett önbizalma, gőgje és bátorsága. Ott, ahova most védtelenül kikerült, harcot kellett állnia vagy karddal, vagy bibliával a kézben. Mind a két harc hosszúra nyult, s ebből is a szellemi, a hitelvekért folyó, éppen eldöntetlensége miatt állandóan igénybevéve az érdeklődést és az erők legjobbjait.¹²

Bizonyára nem hagyható figyelmen kívül a hit ügyei és a nemzeti sors között létrejött igen szoros és ugyancsak huzamos ideig tartó kapcsolat. Az a nemzeti büntudat, mely közvetlenül Mohács után a legjobbakat elfogta, a reformáció egyetemes megtérés-gondolatának igen kedvező talajt teremtetett. Nemzeti büntudat és megtérés-gondolat találkozásával az egyén megtérése már nem pusztán az egyéni üdvösség útja, hanem a „sok romlások”-ban szenvedő nemzet sorsának megjavításáé is. Az erről az útról való letérés, a szellem korlátokat nem ismerő, bármilyen kalandja az egyetemes nemzeti megtérés, a közösségi lelki ujjaszületés akadályának is minősült. Az, aki „fölöttébb tudakozott”, aki Epicuros tanítványa, aki Venus és Bacchus vagy „e világ” fia volt, természetyszerűen mindenekelőtt a maga üdvösségét játszotta el, de egyúttal oka volt annak is, hogy Isten büntetése sújtotta

¹¹ A reformáció és a kultúra viszonyához: Révész Imre: *A reformátorok izenete a háborús világhoz*. Protestáns Szemle, 1914. 509. l.

¹² Az író Mohács utáni megváltozott helyzetét l. *Humanizmus és reformáció között* c. dolgozatomban, A magyarságtudomány tanulmányai IX. sz. (1937.) 6—7. l.

e nemzetet. E büntetés eszköze a török, aki most a nyelvhasználatban éppen úgy „pogány”, mint ahogyan pogányok az antik bölcsek, költők s ezek újkori tanítványai. Kemény Zsigmond előbb idézett regényében szerepel egy rejtélyes deák, ő a „tudományos kétely” megtestesítője, tud idézni Ficinótól, Cusanustól, Agrippa von Nettesheimtől, Pico della Mirandolától, Paracelsustól, Telesiustól, Pomponazzitól, egész sorából az egymásnak ellenmondó korszerű bölcsek írásainak. E mellett költő is, Tinódi Sebestyén tanítványa, ugyanakkor azonban ő a főnöke annak a titkos politikai társaságnak, mely a törökök zsoldjában áll. Van-e ennek történeti alapja, nem tudjuk, de a század legnagyobb költőjét, Balassi Bálintot, valóban elérte az a súlyos vád, hogy titokban fiával együtt törökké lett.¹³ Vallás és nemzeti politika egymást támogatta a világiság minden fajtája elleni harcban.

Mindezek az okok azonban még igen közel állanak a feltevésekhez. Az azonban való, hogy az irodalmi világiság elé hosszú időre magas gátak emelkedtek. Antik és modern, e világ és ama másik képének barokk szintéziséért a XVI. század fizetett keserves árakat. A katolikus és a protestáns igehirdetések, tanító és vitázó írások olyan mélyen vészték bele a magyar lélekbe a „világi” hajlamok elítélését, hogy ez a szó népi nyelvünkben ma is ezt a XVI. századi eredetű jelentést hordozza. Éppen úgy, mint ennek a szónak szellem-történeti testvére, a „humanitas” tökéletes magyar megfelelője: az „emberség”.

Lássuk már most ennek a súly alatt élő világiságnak egy két irodalmi változatát. Az induláskor igen kedvező helyzetben vagyunk. Mohács után még van egy írónk, akiben mint valami tiszta típusban szemlélhetjük a humanizmus teljéből áthagyományozott profán vonásokat. A közvetlenül Mohács előtti nagyobbreszt moralizáló és filologizáló humanistákkal szemben ismét reneszánsz-költő áll előttünk, jóval kisebb arányokban ugyan, de mégis csak e típus legelső képviselőjére, Janus Pannoniusra emlékeztetve. Ez az írónk *Verancsics Antal* (1504—1573).¹⁴

Janus Pannoniusszal rokonítja erős írói tudatossága. Verseit és leveleit 1538 táján kiadási céllal összegyűjtötte. E gyűjtemény elé egy a jövőben elképzelt olvasót idéző kis epigrammát, a levelek elé pedig öccséhez címzett szabályos epistola dedicatoriát tett. Ebben a levél-előszóban érin-

¹³ Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint*. (Bp. Magyar Írók) É. n. 118. I.

¹⁴ Életéhez Sörös Pongrác: *Verancsics Antal élete*, Esztergom, 1898. Munkái Szalay László és Wenczel Gusztáv gondozásában a *Monumenta Hung. Hist. Script.* c. gyűjteményében (Mon.) 1857—1875.

tette a stílus mibenlétét, felsorakoztatta latin példák nyomán egész sereg elnevezését a különféle stílnemeknek, s ennek során feldobta (Janushoz hasonlóan) az antik és az újabb latinítás írói közti értékkülönbség kérdését is.¹⁵ Láthatóan erős volt fogékonysága a stílus és forma iránt. Írt szonettet, persze latinul, madrigált olaszul és latinul. Latinra fordította Zápolyai János megbízásából Paulus Joviusnak a török háborúkról szóló olasz nyelvű munkáját. Versei között nem egy van, melyekben rossz költők verselő módját gúnyolta ki, s több levélben írt ú. n. „iudicium”-ot, azaz bírálatot, neki küldött versekről. Ő is küldözgette verseit barátoknak, remélt pártfogóknak, kérvén véleményüket. A leveleiben közölt eseményeket igen szívesen formálta irodalmivá, mintegy litterarizálta őket; úti viszontagsága: „tragoedia”, utolsó látogatása Fráter Györgynél: „comoedia”. Levelei valóságos irodalmi levelek, a műfaj minden humanista kellékével ellátva, különösen gazdagon megtűzdelve olvasmány-eredetű képekkel, szentenciákkal, irodalmi célzásokkal.

Írói készségét János király, majd később Izabella királyné többször hasznosította is, amikor követségekbe küldték vagy ünnepi beszédek megtartásával bízták meg. Olaszországi iskolázottsága, világlátott volta, kitűnő stiláris képességei ellenére még sem vitte valójában semmire. Volt ugyan egy-két kisebb, főként igen bizonytalan jövedelmű egyházi stalluma, de semmi igazi hatásköre. A hatáskör hiánya nem nagyon bántotta, annál inkább azonban egész életbeli helyzete. Az udvarban nem jó szemmel nézték. Hiába volt Beriszló Péter unokaöccse, hiába volt nagybátyja Zápolyai János buzgó és hűséges diplomatája, Státileo János. Ez utóbbi taníttatta ugyan Olaszországban, pártfogolta volna is az előmenetelben, de az unokaöcs erre méltatlannak bizonyult. Szerelmi botrányai, gondolkodásmódja, irodalmi vágyai sehogyan sem illettek bele abba a környezetbe, melynek szellemét és életrendjét a szigorú „Heremita”, Fráter György szabta meg.

Verancsicsot nem érdekelték a vallás ügyei. Csak akkor vette őket tudomásul, mikor arról értesült, hogy barátai ezeken súlyosan összekülönböztek. Békíteni próbálta őket: csak nem dulják föl barátságukat ilyesmi miatt! Ezeket a bonyolult kérdéseket „nos, qui homines sumus”, úgy sem tudjuk eldönteni, bízzák Istenre és a szentekre! A szász reformátorokkal elég gyakori levelezésben állott, de csak azért, mert Honterus János földrajzzal, régiségtannal is foglalkozott. A tudományt, a műveltséget tisztelte meg Melanchton-

¹⁵ Mon. VI. köt. Vegyes levelek. 3. l. Az itt hiányosan közölt levél teljes szövege a Mon. XII. köt. 201—203. l.

ban, amikor ennek arcképéhez egy kedves epigrammát írt. A „dii immortales”-re, Jupiter Optimus Maximusra, Herculesre, Polluxra esküdött, ha bizonykodnia kellett, s Lykurgos, Sokrates, Platon, Quintilianus elveivel igyekezett hozzá mindenben hasonló öccsét megnevelni. Abban a levélben, melyben szigorú nagybátyja előtt, aki — mint írja — „ex pulice elephantos gignit”, egy kevésbé decens szerelmi esete miatt mentegetni kellett volna magát, a humánus teljes fölényével okoskodott. A szóban forgó „mulier formosa” egy házban lakott vele: nem tudott a szépségnek ellenállni, szerették, tehát viszont kellett szeretnie. „Si sic amabar, non redamassem? Si vocabar, non respondissem? Si complectebar, non complecterem?” „Homines enim sumus”, s amit elkövetett, „humanus excessus”. Különben is hol volt Salamon bölcsesége, Dávid szent élete, Aristoteles filozófiája, Nagy Sándor vitézsége és a többi nagyérdényű hősnek állhatatossága, amikor a szerelem triumfált rajtuk?! Nagyjövőjü okoskodás volt ez. A századvég megszaporodott szerelmi tárgyú szép-históriái bújnak majd ennek a védelme alá.

Hogy Verancsics ezzel az okoskodással meg tudta-e győzni Statileót vagy pláne Fráter Györgyöt, aligha valószínű. Egyéb elvei sem lehettek nekik rokonszenvesek. Ahogyan a hit ügyeihez, a különlegesen nehéz erdélyi politikához sem volt érzéke. Helyette annál erősebben élt benne az egyetemes európai „christianitas” tudata, a humanista műveltségi egységálmom. A politika szövevényeiből legföljebb arra az elvre jutott el, hogy valóságos Proteusnak, sokkarú polipnak, de sőt kaméleonnak kell az embernek lennie, ha meg akar állani az erők és érdekek zürzavarában. Jobb is félrehúzódni valami biztos helyre, esetleg valami „mediocris conditio”-ba, Daedalusként távol kell repülni a naptól. Az emberi életet a szeszélyes „fatum”, a befolyásolhatatlan „sors” intézi, — az övét mindenestre igen rosszul — s mikor a mindent megmagyarázó és mindenre feljogosító humánusra apellált, ugyanakkor rettegetve pillantott a mindent elpusztító halálra. „Vanitatum vanitas et omnia vanitas” — mondja egyik verse; ha tehát okosak akarunk lenni, éljünk vidáman az „amor, nummus, nox et Bacchus” jegyében.¹⁶

Mindezek igen termékeny ihletői a költészetnek, — ahogy azok voltak már klasszikus és modern mintáinál is — de semmiesetre sem voltak alkalmasak arra, hogy a 30—35 esztendő Verancsics Antal hitelét és használhatóságát a megsötétült időben növelhették volna. Meg is maradt János

¹⁶ Verseit l. *Mon.* XII. köt. 3—20. l. — Azokat a leveleit, melyekből a fenti és későbbi idézeteink is valók l. u. o. VI., VII. és XII. kötetekben.

király, majd Izabella királyné udvarában alárendelt és állandó pénzzavarokkal küszködő helyzetében. Nem csoda, hogy állandóan elégedetlenkedett. Kellemetlen és lenézett vendég ott az erdélyi udvarban, — írta magáról — valóságos Tantalus, ki semmihez hozzá nem juthat. Mindúntalan elkívánczozott, s elvágódása erősen emlékeztet a Janus Pannoniuséra. Egészen megvénült — írta egyik olaszországi barátnőjének — barbárrá, valóságos erdei emberré vált. Más-kor arról panaszkodott, hogy elviselhetetlen „ruditas Scythica”-ban él, mint a Tomiba száműzött Ovidius, versei is „ex Geticis Dacisque fontibus” csordogálnak, azért olyan sikerületlenek. A földrajzi és történeti Erdély, a természeti kincsek, az antikvitásra emlékeztető romok, az eke nyomán előkerült érmek is csak arra voltak jók, hogy még jobban fokozzák az igazibb és emberibb élet utáni vágyát, egyben pedig azt a humanista melancholiát, mely minden emberi alkotás pusztulásának szemléletéből táplálkozott. Őt ide reménytelen küzdelemben dobta a sors, viharos tengeren kell hajóznia s megismétlődő hajótörésekből menekülnie. Egyetlen vágya volt a biztos kikötő, valami „litteratorum asyllum”, ahová „ex his claustris Hungariae” kijuthat. Ez a menedék azonban neki már nem az udvar, hanem a polgárosult nagyváros, a szabad társasági élet. Epedve tekintett különösen Velence felé, mert itt „universae voluptates atque deliciae sine reprehensore vagantur”. Levelezőtársai is legnagyobb részt olaszországi, főként velencei gazdag patriciusok voltak. Amikor lehetett, szökött is Erdélyből Olaszországba, vagy legalább is Krakkóba. Az „urbanorum frequentia et studium”, az „urbanitas” volt az életforma, melyet hiába keresett János király ide-oda vándorló udvarában.

A Mohács utáni zord időt teljesen átélő és hasznos tevékenységet vállaló környezete benne láthatta megtestesülve mindazt a bűnt, melyért hit szerint egy egész nemzet volt szenvedni kénytelen. Venus, Bacchus, e világ fia volt, haszontalanságok felelőtlen szerelmese. És ez a Verancsics Antal előbb egri püspök, majd esztergomi érsek lett. 1549-ben elhagyta János király udvarát, átállott Ferdinándhoz, s itt megnyílt előtte a magas pálya. 1558-ból van egy irodalmi értékű levele. Ez is ú. n. „iudicium”, s benne egy olaszországi, néhány évvel később máglyára került filozófus egyik munkájáról írt véleményt. Megdicsérte stílusát, de rögtön hozzáfűzte: „Egy dolog nem tetszik nekem: szeretném, ha exclamationes suas ad immortalem Deum direxisset, non ad immortales. A stílus római ragyogása azért nem vész el, tekintsen csak az író a mostani írókra mint példákra. Mert a mi keresztyén hitünkötől (a professione nostra Christiana) teljesen idegen, ha ilyet hall az ember: Dii immortales, akiket régen a ter-

mészeti jelenségekben élő démonoknak hittek".¹⁷ Hogy Verancsics valóban megtért-e, ma már nehéz volna megmondani. De mindenesetre vállalta azt az új vallásosságot, melyre őt, a katolikus főpapot, az ellenreformáció egyik megindítóját, hivatala és a reformáció hódítása rákényszerítette.

A kezdő reformáció mindenekelőtt azzal nehezedett rá a humanizmustól hagyományozott irodalmiságra, hogy az egész írásbeliséget csak kényszerű szükségletnek, de nem valami önelvű értéknek tekintette. A hit a hallásból van, s a szóbeli közléseknek elegendőknek kell lenniük az igazságok átadására és a meggyőzésre. Luthernek az volt kezdetben a véleménye, hogy „gar nicht newtestamentisch bucher schreyben von Christlicher lere". Az ősi keresztyén állapot, a reformációnak a biblián kívül e másik „ad fontes"-eszménye is ezt parancsolja. Az apostolok — írta Luther — „ehe sie schrieben... tzu vor die leutt mit leiplicher stimme beprediget und bekeret, welches auch war yhr eygentlich apostolisch und newtestamentisch werck". Persze mégis csak kellett írni, mert hamis tanok léptek fel, szükség volt az igaziak és a helyesek megrögzítésére. De ez már eltérés volt a helyes állapottól. „Da man hat müssen bucher schreyben, ist schon eyn grosser Abbruch und eyn geprechen des geystis".¹⁸ Ámbár az írásos rögzítés a benne rejlő autenticitásnál fogva igen nagy értékű, a szóbeli közlésnek felbecsülhetetlen előnyei vannak. A szószékről hallott szó termékenyebben és erőteljesebben hat, mint az otthon olvasott. „Doctrina sonat" — írta Melius Péter is.¹⁹ Lelki közösség csak e hangzó igazság elfogadásával és követésével jöhet létre.

Jóllehet írások nékiek nem volt,
De egymástul az tudománt értik volt —

így ábrázolta egyik históriás énekünk²⁰ az ugyancsak példaadó másik ősállapotot, a zsidóság életét. A szóbeliség értékesebb voltának tudata egyébként Pázmánynál is eleven, valamint meg is erősödik mindannyiszor, amikor tömegek megmozdításáról van szó.

¹⁷ Mon. VII. 255. l.

¹⁸ Idézi Werner Elert: *Morphologie des Luthertums*. München, 1931. I. köt. 165—166. l.

¹⁹ *Confessio Ecclesiae Debreciensis*... 1562. (Ajánlás Németi Ferencnek.) — Ugyanitt még: „...usque ad Mosen et Prophetas doctrina coelestis per manus traderetur... Voluit Dominus per Mosen et Prophetas extare Confessionem de coelesti doctrina, ne dissipata paedagogia Mosi et familia Patrum, doctrina par manus tradita corrueret et corrumperetur.

²⁰ Dézsi András: *Világ kezdetitül lött dolgok*... (1552). RMKT. V. 9. l.

Azzal, hogy a reformáció, de az ellenreformáció is, a szóbeliségnek ily nagy szerepet biztosított, irodalmi szempontból nyertünk is, meg veszítettünk is. Nyertünk, mert ezzel írott prózába is behatolt az élőszó ereje. De veszítettünk, mert elhalványult az az írói tudat, mely az írásnak már említett különvalóságát, előkelőségét tartalmazta. Vele együtt halványult el egyidőre az a formai, stiláris igény is, mely az antik irodalomból és ennek imitációjából rakta össze a maga elveit. Lévn az írás csupán a mindenkinek szóló ígehirdetés pótlékos eszköze, a reformációs stílelv ez: „Deus in omnibus factis suis simplicitatem amat et pompas odit, ergo in sermone prae se fert summam simplicitatem”.²¹

Megváltozott a reformációval az a sugalmazó háttér is, a független humánus épített meg magának. „Homines enim sumus!” — mondhatta még mindennek mentsége és igazolása gyanánt Verancsics Antal. A reformációs humanitás már nem ilyen tág és könnyed értelmezésű. Sokoldalú ugyan, de minden oldalon szorosan megkötött. Megfogalmazását éppen annál a Bornemisza Péternél találjuk, aki valamennyi kortársa között legpontosabban tudta, hogy mi ellen harcol, hiszen ő maga is Elektra-átdolgozásával féllábbal még a hasznos elokvencia átmeneti humanizmusában állt s csak később fejlődött át a tisztán reformációs író-típusba. „Az emberségben — írta — sok nemes jószág foglaltatik, mint: jóakarat jó tettel, jó szív, jó nyájasság, jó türelem, jó szelidség és minden jó erkölcs, mely embert illet. Másképpen szoktuk nevezni az emberségest jó embernek, jámbornak, jó erkölcsűnek... ezt a deákok humanusnak, azaz emberségesnek mondják... emberséges az is, azkibe egyenesség és egyenlőség vagyon, azaz azki magát egyenlőnek ismeri emberekhez és magát fellyebb nem tartja másnál... ő is porból való, Ádám-tul született, bűnös, gyarló, erőtlen, porrá leendő, halált és kárhozatot érdemel. De ő is megváltatott és idvözü... az deákok affélet aequusnak mondják, azaz egyenes igaznak... emberséges az jótévő is, aki más tanáccsal, szolgálatjával, pénzével és minden tehetségével értéke szerint örömet segít... emberséges az jó beszédes is, aki örömet szól mindennel, szeretettel nyájaskodik, édes beszéddel és felelettel vagyon”.²² Ebből a humanista-fogalomból hiányzik minden műveltségi (tudós), litterátus elem, a „studia humanitatis” minden intellektuális hozománya, de főként hiányzik az a megkülönböztetés és elhatárolás, amely e szó tartalmának éppen a humanista műveltség területén oly magas méltóságot biztosított. A refor-

²¹ Stöckel Lénárt: *Formulae*... 1578. (A Sz. András ünnepére írt beszédvázlatban.)

²² Bornemisza Péter: *Ötödik és utolsó része*..., 1579. 338. l.

mációs írói mivoltának nincs is sajátlagosan kedvelt helye vagy alkalmisága, mint pl. az azonos érdeklődésű műveltek baráti társasága, esetleg a szenvtelen magány, máskor az udvar vagy a város. Minden idő, hely és alkalom jó neki. „Vegyenek kedig — mondta ugyancsak Bornemisza Péter — a Bölcsék is példát az Christustól, ki mind az ő maga tanulására, min egyebeknek jó példaadására az közönséges szent gyülekezet közibe megyen... Most is sok fővárosoktól rőjtötte el az Ur Isten azt az Igét, akiket egynehán kicsin falucskában hirdettet”.²³

Az új vallásosság megszüntette az egyéni léleknek minden olyan feszültségét és nyugtalanságát, amely a korábbi világi (humanista) költészetnek sugalmazója volt. Nincs fátum, vak sors, ismeretlen és lebírhatalatlan végzet, melyre panaszkodni lehetne. „Mi keresztyének vagyunk és minekünk nincsen szerencsénk — olvassuk Heltai Gáspárnál. — Hanem Istenünk vagyunk, kinek gondjaviseléséből lesznek mindennek. Semmi nem lesz szerencséből és történetből”.²⁴ Egészen más értelmezést kapott az a szemlélet, mely az antikvitás romemlékeire, de általában az egész emberi létre az egyetemes elmulás melancholiájával tekintett. „A halálnak okát nem érthetik a pogányok — írta Bornemisza — az Isten haragját is a bűn ellen nem tudják: azért nagy homályosan és ugyan bolondul is tesznek ítéletet az emberi romlásnak okairól”. Az igaz, hogy Róma és Görögország minden ragyogása elpusztult, de ebben nincsen semmi leverő. Pusztulásuk csak az isteni törvényt dokumentálja: ami bűnös, annak el kell vesznie. A magyar és a világtörténet menete, a különféle „monarchiák”-k szétbomlása mind ennek a törvénynek a dokumentálása.²⁵ Ugyanez áll az egyéni létre is. Ebben sem lehet a „pogányoknak szép szóló vigasztalásokkal” élni, mint: „azmibe egyéb nem lehet, el kell szenvedni... az jó lelkiismeret jó vigasztalás... nem csak rajtunk történt azféle dolgot...”, jobb magunkat „egy szürdékbe megvonni...”²⁶ A sztoikus-epikureus-gyanús filozofémák erejüket veszítették. Nincs és nem is lehet szerelmi kín sem, mert van orvossága a szent házasságban, ami pedig ezen felül vagy kívül van, az ördögi kísértésből eredő „fajtalanság”. A reformáció az

²³ U. a.: *Másod része...* 1575. 5. l.

²⁴ Heltai Gáspár: *Száz tabula...* RMK. 54. l. — V. ö. Majláth Béla: *A sorsvető könyvek és egy ismeretlen magyar Fortuna.* Magyar Könyvszemle 1888. 42. l. — Günther Müller—Helene Kromer: *Der deutsche Mensch und die Fortuna.* Vierteljahrschrift für Lit. und Geist. wiss. 1934. 3. füzet.

²⁵ Szikszai Fabricius Bazil előszava Heltai Gáspár Bonfini-kiadás-hoz. (Kolozsvár, 1565.)

²⁶ Bornemisza Péter: *Másod része...* 1575. 278., 301—302., 303. és 307. l.

örök ellentéteket: Isten, világ — lélek, test — örökkévalóság, idő — túlvilág, földi lét, a világi költészet nagy ihletőit, feloldotta a hívő emberben. Az író most a létrejött vagy az óhajtottan eljövendő nagy harmóniát dicsérte s megmutatta az isteni törvénynek a világban érvényes voltát. Csak egyetlen kérdés maradt nyitva, az, ami a reformáció alapjaiban is ott volt: „hogyan jutunk üdvösségre?” Ez nyitva maradt az istenes életre való állandó serkentőként, megmaradt Isten és ember örök párbeszédének sugalmazójának. A század legnagyobb költője, Balassi Bálint, ezen a résen tört át a vallásból az irodalomba.

Talán éppen azokban az években, mikor Balassi első verseit írta, volt végetérőben a reformáció irodalmi magatartást átformáló hatása. Bornemisza Péternek ugyan éppen akkor jelentek meg hatalmas művei, de ezek valójában a monumentális összegezősek: a tisztán reformációs író-típus vele jutott, soha többé meg nem ismételtetően, a tetőre. De a század hetedik évtizedétől kezdve ismét növekedni kezdett a szellem nyugtalansága. A reformáció az újra megerősödő ellenféllel, a megújult katolicizmussal találta magát szemközt, őt magát felfogásbeli árnyalatok, belső viták, sőt társadalmi válságok is gyengítették. A nyugati Európából kiszorult eretnekségek nálunk, főként Erdélyben, és a közeli Lengyelországban találtak maguknak ha nem is mindig menedéket, de mindenesetre némi helyet. Erdélyben kiépült egy nagyon mozgalmas és a kormányzat eszközeiben nem éppen válogatós fejedelmi udvar. A mozgás és bizonytalanság kedvezett a szellem profán hajlamainak, s az irodalomban is egy új világiság ütögette fel a fejét.

Jele ennek az az eltakart vita, mely a filozófia értékéről és hasznáról folyt egészen a XVII. század első évtizedéig.²⁷ A filozófiának, mint a reneszánsz-szabadgondolkodás játékterének veszedelmes volta már Luthernek is nagy gondot okozott. 1519 táján tizenöt pontban foglalta össze nézetét arról, hogy a filozófusok könyvei hasznosak-e a teológiában. Felelete kereken elutasító volt, pusztán az akkor filozófiai studiumnak számító grammatikát és leíró természetismeretet tartotta hasznosnak.²⁸ Amikor kevésbé válogatott a kifejezésben, a filozófiát egyszerűen „számár”-nak nevezte. Jóval később sem változtatta meg álláspontját, még akkor sem,

²⁷ Az alább idézetteken kívül: Gönczi István: *Panharmonia...* Vizsoly, 1599. — Fegyverneki Izsák: *Euchiridion locorum communium...* Bázél, 1589. — S. Scultetus: *Hüpomnema sive Admonitio...* Bártfa, 1599. — S. Ambrosius: *Declaratio circumstanciarum gemini colloquii...* 1598.

²⁸ Luther műveinek weimari kiadása, VI. 28—29. l.

mikor már Melanchton egyeztető személyisége is alakította nézeteit. Sőt a század 30-as éveiben, mikor már-már azon a ponton voltak, hogy utaik szétválnak, újra megerősítette régebbi és reformátorian következetes és teológikus véleményét. 1536-ban éppen Melanchtonról írta egyik levelében: „Ich gestehe Magister Philipp gern die Kenntnis der Wissenschaften und der Philosophie zu, allein weiter nichts. Aber ich muss der Philosophie einmal den Kopf weghauen, dazu soll mir Gott helfen”.²⁹ A század hetvenes-nyolcvanas éveig a magyar reformációs irodalomban is ez az elutasítás az uralkodó. A filozófia a „testi okosság”, a „föltöttebb tudakozás”. Ilosvai Selymes Péter így fordítja le egyik históriájában az eredetiben levő „Quid est philosophari?” kérdést: „Mit tesz *világ szerént* bölcselkedni?”³⁰

A század vége felé ez az egyértelmű helyzet felborult. Azokban a hitvitákban, melyek a magyar protestantizmuson belül folytak, folyt egy vita a filozófiáról is. A főkérdés az urvacsora-tan volt, a megvitatas módszerei, a rögzítő meghatározások között azonban mindúntalan ott kísértett a bölcsélet jogosultságának kérdése is. Természetesen voltak még, akik — mint Luther — a teljes elvetés mellett kardoskodtak, de sokak nézete már nem ilyen egységes. Felötleni látunk egyházi körben pl. oly szélsőséges nézetet, hogy a vallásbeli kontroverziák nem is a sokat emlegetett bibliai hellyel: „szükség, hogy eretnekek legyenek”, hanem Empedocles ellenkezés- és egyesülés-elméletével is megmagyarázhatók.³¹ A század határán már átlépve látunk kísérletet, mely a protestantizmus egyes ágait abból a szempontból jellemzi, hogy melyik mennyi szerepet juttatott tételei megfogalmazásában és igazolásában a filozófiának. Lutheránus oldalon pl. azt állapították meg, hogy a két szélsőség, azaz a fanatikus szekták filozófiát elvető és Kálvin (szerintük!) túlértékelő álláspontja között az övéké az egységes középút. Nyilván inkább Melanchtonra, mint Lutherre gondoltak. Felderengeni látszik ugyanitt valamely, a hittől ellenőrzött eklektikus panharmónia gondolata is: „Philosophia iniquens, — olvassuk — non est dicenda Platonica, non Stoica, non Epicurea aut Aristotelica, sed quaecunque ab his sectis recte dicta sunt, hoc totum selectum dicenda est Philosophia”.³² A teológia területén a „sana et

²⁹ Ellinger: *Ph. Melanchton*. Berlin, 1902. 349. l.

³⁰ Ilosvai Selymes Péter: *Ptolomeus király históriája* (1570.) RMKT. IV. 232. l.

³¹ Beregszászi Péter: *Apologia pro ecclesiis reformatis...* 1585. (Ajánlás Kendi Sándornak, Kovácsócsy Farkasnak és Zombori Lászlónak.)

³² Gönczi István: *Prodromus disputationum logicarum de usu Philosophiae* in SS. Theologia. Wittenberg, 1614. — A felötlő raciona-

vera philosophia“, — ahogy Sz. Molnár Albert magyarul mondja — a „jó bölcsesség”³³ egyezményes útjára kezdtünk tehát rálépni. Ott azonban, ahol a theologiai műveltség erős természettudományival is párosult, egy-egy elszólás formájában szinte már teljesen a profán gondolat lépett előtérbe. Baranyai Decsi János nevezetes közmondásgyűjteményében ezt a proverbiumot: „Aliud homini, aliud humanitati satis“, ami azt jelenti, hogy ami elegendő az egyesnek, nem elég az emberiségnek, — így fordítja: „Eleg az embernek, de nem elég a fölöttébb tudakozóknak”³⁴. Aligha lehet véletlennek nevezni, hogy a „humanitas” szónak a helyére „fölöttébb tudakozók” került. Ugyancsak ő a Synopsis philosophiae... c. 1595-ben megjelent könyvében, erős emlékezővel Ciceróra, valósággal abba a magasságba emelte a bölcséletet, melyben a humanizmus teljessége idején volt: „Philosophia est cognitio rerum divinarum et humanarum... iuventutis nutricula, est senectutis solatium, prosperae fortunae decus, calamitatum perfugium, pabulum ingeniorum, parens artium, magistra honestatis...”³⁵ És miután mindezt a szépet és dicsőt a bölcsélet egyetemes hatalmáról és jelentőségéről leírta, mintha csak hirtelen észbekapott volna, a szellem álcázó mozdulatával odaragasztotta a legvégére: „pedissequa religionis”. Nem egészen „ancilla”, mint a középkorban, nem is „szamár”, vagy „meretrix”, mint a reformáció első lendületében, hanem az úrnak inasa, az úrnő komornája, aki talán maga is, pusztán jelenlétével hozzájárulhat ura vagy úrnője előkelő társadalmi megjelenéséhez. Valami, a felvilágosodás értelmében egyenes állásfoglalást nem is várhatunk. Apácai Csere János is csak egy óvatos allegóriában merte kifejezni véleményét a theológia sasmadaráról, melynek egyik szárnya a filozófia, a másik meg a filológia. De a XVI. század végén megtörtént a talaj újabb fellazítása a profán gondolkodás megvetése számára.

„A bölcsesség megszerzésére pedig és terjesztésére pedig igen szükséges eszközök az iskolák és a szép tudományokról írott könyvek”³⁶. Sz. Molnár Albertnak ez a mondata a világiság megerősödésének másik forrására, az isko-

lizmusra pl.: „... azoknak tévelygések, azkik az szentírásnak nem tudását és abban való titkoknak nem értését az egyigyűségnek nevével akarják oltalmazni, és azt itlik, hogy elég az idvösségre, ha hisznek és proba nélkül akármely tudománt bevesznek.” Derecskei Ambrus: *Az Szent Pál apostol levele*... Debrecen, 1603. 508. l.

³³ Sz. Molnár Albert: *Discursus de Summo Bono*... Lőcse, 1630. (Ajánlás Darholtz Ferencnek.)

³⁴ Decsi János: *Adagiorum chiliades quinque*... Bártfa, 1598. 258. l.

³⁵ U. a.: *Synopsis Philosophiae*... Wittenberg, 1595. (A könyv végén.)

³⁶ Sz. Molnár Albert i. m. i. h.

lára figyelmeztet. A reformáció iskolái a Melanchton és Sturm tanítási rendjén alapultak, s ez a rend az antik irodalmi olvasmányoknak, válogatással ugyan, de számottevő helyet engedett. Talán éppen erre a tapasztalatra támaszkodva tette fel Sambucus Janus Pannonius verseinek 1569.-i kiadásában, tehát egy teljesen „szépirodalmi” és világi érdekű könyvben azt a kérdést, hogy az ilyen jó írókat („boni scriptores”), mint Janus is, akik az elme csinosítására alkalmasak („quibus expoliremur”), miért nem vitték már be az iskolai tanításba.³⁷ Az az eloquentia, melyet a „hasznos” jelzővel ellátva, a reformáció a leghamarabb engedett be a maga körébe, a pedagógizáló és tudományos humanizmusból esztetikai igénnyel és majdnem támadólag kezdett előbújni: „Vannak ma is — írta Kassai Sigemundus Dávid, a későbbi kassai iskolamester —, akik a tanulmányoknak azt a módját tartják leghelyesebbnek, melyet elődeik elkoptattak, s a latin beszéd minden eleganciáját és csínját, („omnem latini sermonis elegantiam... ac mundiciem”) alapján elvetik s ezzel akarnak a bölcs névre szert tenni... Széltében azt kiabálják, hogy az ember azzal lesz bölccsé, hogy a grammatikusok reguláit és minden díszes beszédet („omnem dicendi ornatum”) lenéznak.”³⁸

Az az írónk, akit most idéztünk, egyben megsejtett valamit abból a megínt visszatérő lelki válságból, amely valamikor a humanista költők, most pedig a kétarcú iskolai munkában forgolódókat fenyegette. Egyik levelében 1586 körül ezt írta: „Mi, akik a profán írókkal és a világi bölcsességgel foglalkozunk (profanis authoribus mundaneque sapientiae studio dediti), az iskolában gyakran kénytelenek vagyunk elhanyagolni az égi bölcsességet (coelestem sapientiam). Amikor úgy melleleg kezünkbe vesszük a szent könyveket, inkább csak nyugtalanítjuk (irritamur magis), semmint tápláljuk égi dolgokra éhes lelkünket.”³⁹

Kassai Sigemundus Dávid ezt a levelet Kovácsóczy Farkasnak, a Báthory-udvar művelt kancellárjának írta. Nem sokkal előbb egy latin művecskét is ajánlott neki és a kancellár két másik udvarbeli társának. A kis dialógust abból az alkalomból írta, hogy az ajánlásban szereplő udvari főemberek mindegyikének családjában haláleset történt. Vigasztaló írás tehát, a címe is „Consolatio”, de valamivel azért tágabbra és messzebbre néz, mint a pusztá alkalmiságra. Má-

³⁷ *Jani Pannonii... omnia opera...* Bécs, 1569. (Sambucus ajánlása Liszti János alkancellárnak.)

³⁸ Kassai Sigemundus (Sigismundus) Dávid előszava Nicodemus Frischlin: *Priscianus vapulans...* c. 1580-ban Strassburgban megjelent munkájához.

³⁹ Tört. Tár. 1881. 485. l.

sok is tanulhatnak belőle — olvassuk az előszóban — különösen a mostani nehéz időkben. Mindjárt az elején szembe száll azzal a véleménnyel, hogy minden csapás, szerencsétlenség megérdemelt isteni büntetés. De nem is ez a lényeges, — írja tovább — hanem az, hogy az embernek fel kell készülnie lélekben az élet súlyának elviselésére. Ő ebben a kis dialógusban „ex utraque doctrina”, tehát a profán írókból és a Szentírásból felsorakoztatta azokat a tanulságokat, melyek az embert a csapások elhordozására megtanítják. Valóban vannak a dialógusban bibliai példák, illusztrációk is, de ezek szinte elvesznek az antik irodalomból vettek mellett. Az összefoglaló és legfőbb igazság pedig az, hogy a „rerum humanarum varietas” kikerülhetetlen és mélységesen emberi sors. „Mortalem esse, est incerte vivere”. Lám, miről szólnak a színdarabok, a tragédiák? A királyok, az emberiség vezetőinek gyászos sorsáról. De az egész élet sem más, mint színjáték, melyben a sors osztja ki a szerepeket. „Est enim vita humana scenae persimilis, in qua nunc hanc, nunc illam personam fortuna hominibus imponit... eadem est fortunae potestas in omnes.”⁴⁰ — Vajjon olvasta-e ezt a dialógust Kovacsóczy hivatali társa, Gyulai Pál? Ő akkortájt a fejedelem olasz orvosával, Squarcialupusszal Paracelsusról levelezett, de levelezett a Consolatio írójával is, hiszen ez epigrammáit küldte el neki.⁴¹ A „Consolatio” megjelenése után egy évvel a Németországból Erdélybe szakadt kalandos életű kolozsvári iskolamester, Christian Francken, a Heltai-nyomdában kinyomatta Epictetosnak a Kirchmair (Naogeorg)-féle magyarázatokkal ellátott szövegét.⁴² Kovacsóczy Farkast, Gyulai Pált

⁴⁰ D. S. Cassoviensis: *Consolatio*... Kolozsvár, 1584. (Ajánlva Kendi Sándornak, Kovacsóczy Farkasnak és Zombori Lászlónak.)

⁴¹ A leveleket l. Tört. Tár. 1881. 491. és Századok 1877. 877. l.

⁴² Ch. Francken: *Epicteti... Enchiridion*... Kolozsvár, 1585. A *Consolatio*-val rokon néhány részlet: „Philosophie vera non pollicetur honores et imperia, divitiasque, fluxa et incerta bona, sed vera, nempe quietem mentis et vitam beatam libertatemque... histriones... non enim suos, sed aliorum referunt casus, pro ut visum est chorago et fabulam docenti, ita nos recte fecerimus, si iucunda et iocosa et trista, seriaeque agamus, perferamusque gnaviter, nec plus ad nos pertinere credamus omnia, quam ad histriones quicquid in tragoediis agitur et comoediis...” — Annak a gondolatnak a népszerűsítése, hogy az élet színjáték, valószínűleg Erasmusnak köszönhető. A *Balgaság dicséreté*-ben (Szabó András ford. Bp. Athenaeum. É. n.): „Aztán az egész emberi élet nem egyéb-e, mint valami színdarab, melyben mindenki a más szerepét adja s mindenki addig játssza szerepét, amíg a színigazgató a színpadról le nem lépteti? Egyébiránt az igazgató ugyanazt a színészt sokszor különféle öltözékben is fellepteti, úgyhogy aki csak az imént biborruhas királyt játszott, az nemsokára egy rongyos szolga szerepét adja. (48. l.) V. ö. *Consolatio* szövegével: „Itaque saepe im media fabula, cum Chorago libuit, actorum habitus mutantur, ac mira vicissitu-

és udvarbeli társaikat már nemcsak a vallás, hanem a vallással újra egyezkedő „pogány” világiság, a sztoicizmus vígasza is kísérhette a közeli erőszakos halál felé.

A századvég óvatosan erőre kapó világiságának képe azal válik teljesebbé, hogy az írói, sőt éppen a költői mesterség öntudata is megnövekedik. Balassi Bálint ebbeli magatartására, mint igen jól ismertre, elég legyen itt csak utalnunk.⁴³ De a költő és a költészet újra igényelt méltóságát a tudós, latin poézis is erősítette. Bocatius János, a felvidéki bevándorolt latin költő, a „*Libri poematum*” c. 1599-ben megjelent versgyűjteményében állt ki a költészet létjogáért. „Hiába ütik, szidják a *litteratorum facultas*-t, ez mégis csak napvilágra igyekszik. Különös is — írta tovább — hogy valamikor így nevezték a költőket: *docti, divini, patres et duces sapientiae, prophetae, angeli, interpretes et filii deorum, administri et famuli Musarum!* Most pedig ez a nevük: *rudes, fatui, vani, mendaces, fabulosi, lascivi, rixosi, adulatores, improbi.*” Ez azonban csak a „*theologaster*”-ek véleménye. Ha a *theológusok*nak joguk van az élet dolgairól írni, megvan ez a joga a költőnek is. „*Nonne et nos Theologi!*”⁴⁴

Ha most ehhez Balassi és Bocatius mellé még odatesszük Rimay Jánosnak Balassi Bálint költői életművét igazoló és megvédő írását,⁴⁵ akkor előttünk áll a magyar költészet „*dé-fense et illustration*”-ja. Bocatius kötetének utolsó „*liber*”-jében meg leveleket találunk azoktól, akiknek verseit megküldötte. Iskolamesterek, papok, városi polgárok, főurak, a *Drugéthe*k, *Forgách*ok, *Berzeviczy*k, *Darholtz*ok írták őket. Az egyensúlyt kereső ízlésnek ők a képviselői. A korszerű „világiság” művelt közönsége ez.

Ez egyben az a végső pont is, ameddig a XVI. század irodalmi világisága eljuthatott. Utja azonban innen sem volt könnyű és egyenesen emelkedő. Politikai sorsunk a jövőben sem vált enyhébbé. A protestantizmus az *orthodoxia* felé haladt, a századfordulón pedig felemelkedik Pázmány hatalmas alakja s vele a hitért és igazságért folyó harc új izgalma. A világiságnak a következő században sok mindent újra kellett kezdenie.

KERECSENYI DEZSŐ.

dine caedem personae iam pauperum, iam divitum, iam regum, iam privatorum habitu in scenam prodeunt...”

⁴³ Eckhardt Sándor i. m. 93—99. l.

⁴⁴ J. Bocatius: *Libri Poematum*... Bártfa, 1599. (Ajánlás *Forgách Zsigmond*nak és *Darholtz Kristóf*nak.)

⁴⁵ Rimay János munkái (br. Radvánszky Béla). Bp. 1901. 249—257. l.

MIKLÓS MIKLÓS.

I.

Miklós Miklós — ez a szokatlan, ritka és éppen azért könnyen megjegyezhető kettős név ott cseng a Petőfi utolsó napjait, vértanú halálának körülményeit csak futólag ismerő művelt nagy közönség sok ezer tagjának is a fülében. Annál pontosabban jegyzi fel s ismétli e nevet a vonatkozó szakirodalom. Am a pusztá néven kívül még a szakmunkák, az irodalomtörténet sem igen mond többet, mint a laikus nagy közönség. Petőfi utolsó útján — tudja és beszéli a szakirodalom és a közönség egyaránt — Tordára érkezve családjával együtt Miklós Miklós református papnál szállt meg s ment — feleségét és kisfiát Miklós Miklóséknál hagyva — Segesvárra meghalni. Mindössze ennyi Miklósról az irodalmi köztudat ismerete, emlékezete. De hogy ez a furcsa nevű Miklós Miklós református papi minősége mellett ki és mi volt s hogy vajon pályájának eme véletlennel látszó mozzanatán kívül van-e, volt-e még más feljegyzésre érdemes tartalma is, — erről nincs sehol semmi megjegyzés. Nincs még leányának, Miklós Idának, Várady Károly kolozsmegyei kir. tanfelügyelő feleségének, a Petőfi és családja náluk töltött napjaira és eseményeire visszaemlékező két cikkében sem.¹ Nincs, mert a gyermekkori emlékeit visszaidéző Váradyné Miklós Ida szeme előtt csak Petőfi és családja lebegett, csak az látszott előtte fontosnak, amit róluk, a vendégekről tudott elmondani. Magukról, atyjáról, a házigazdáról — ellentétben a mai akár Adyra, akár Móriczra visszaemlékező feljegyzésekkel — a Miklós Ida finom izlése és tiszteletreméltó szerénysége alig ejt szót. Ő Petőfi és nem atyja életrajzához közölte érdekes adalékait. Ennek következtében minden további és részletesebb érdeklődésnek az egyetlen még eredménnyel kecsegtető forrásához, a jó öreg Szinnyei *Magyar írókjához* kell fordulnia.

Szinnyei már csakugyan többet tud és mond Miklós Mik-

¹ Várady Károlyné: *Emlékezés Petőfire*. Erdélyi Híradó 1888. 2—4. sz. 2. Várady Károlyné: *Egy költemény története*. Erdélyi Híradó 1888. 60 .sz.

lósról. A Petrik könyvészete, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban megjelent (1869. 15. sz.) szomorú jelentés és más könyvészeti adatok alapján ezeket írja:

„Miklós Miklós (sófalvi) ev. ref. lelkész az ó-tordai egyházban harminc évig, a nagyenyedi egyházmegye főjegyzője, Kolozs- és Közép-Szolnok megye táblabírája, M. Péter m. gy. monostori ev. ref. lelkész és Deme Deborah voltak a szülei. Meghalt 1869. márc. 28-án, Ó-tordán hatvanegy éves korában. Költeményeket írt az Aglájában (1829. eredetiek és Pfeffel után ford.) az Estikében (Kolozsvár, 1833.), a Költemények c. gyűjteménybe (Kolozsvár, 1834.), a Vasárnapi Ujságban (1859. Adomák Jancsó Pál színész életéből). Munkái:

1. A nevelők, v. ígj. egy felv. Németből szabadon ford. Kolozsvár, (1834.) Budán előadták 1834. jul. 19.). 2. Gyászbeszéd gróf Toldy Lőrinc koporsója mellett Méhesen. Marosvásárhely, 1844”.²

Mint látható, Szinnyei sem mond sokat, de a semminél jóval többet. Azonban e kevésből is kiderül két fontos körülmény. Egyik az, hogy Miklós Miklós mind a nemzettársadalmi, mind az egyházi közélet terén tényező volt, érdemes munkásságot fejtett ki. Nemzettársadalmi tevékenységéért két vármegye is táblabírói tisztséggel ruházta fel. Egyháza pedig, mint a nagyenyedi egyházmegye egyik legkiválóbb papját, az egyházmegyei főjegyzőséggel tisztelte meg és tüntette ki. Ez elismerések értékét növeli az, hogy mindkét vármegye Miklóst egészen fiatalon, a pálya kezdetén iktatta assessorai sorába, mert az 1834-ben megjelent *A nevelők* című műve címlapján már ott olvasható, hogy: Sófalvi Miklós Miklós nemes Kolozs- és Közép-Szolnok vármegyék táblabírája. Már pedig Miklós ekkor még csak huszonhétéves ifjú ember. Egyházi kitüntetését pedig nemcsak az teszi értékesé, hogy a főjegyző a református hierarchiában a második, mindjárt az esperes után következő tisztség, hanem az is, hogy a nagyenyedi egyházmegye az erdélyi református egyházkerületnek legnépesebb, legtöbb egyházközséget számláló és legtekintélyesebb esperessége, amelyikben a főjegyzőt nem kevesebb, mint 60–70 lelkész közül lehetett és kellett kiszemelni s titkos szavazással megválasztani. A Szinnyeiből kiderülő másik, érdekes körülmény az, hogy Miklós Miklós érdemes közéleti tevékenység mellett az irodalom terén is fejtett ki munkásságot: művelte az egyházi irodalmat, írt és fordított szépirodalmi műveket, melyek nyomtatásban is megjelentek. Tehát író és költő is volt ez a különös nevű ó-tordai táblabíró-református pap. Ezért talán nem érdektelen, sem nem felesleges, sőt egyenesen kötelesség pályá-

² Szinnyei: *Magyar írók*. VIII. 1327–28. 1.

jának a lehető teljes megrajzolása. Kötelesség volna ez még akkor is, ha Miklós Miklós nem is volt volna két ízben is a Petőfi vendéglátó házigazdája és barátja, hanem csak egyszerűen egyik szerény alakja a reformkorszak lassan ébredező erdélyi szellemi életnek.

Ezt a tartozást kíséreljük meg leróni.

II.

Sófalvi Miklós Miklós Kolozs-megyében, a pompázóan szép viseletéről és az elszomorító egykézéséről híres Koltaszegnek egyik, a Gyulai-havasok aljában, ma a határon túl fekvő községében, Magyargyerőmonostoron született 1807. január 19-én. Három nappal rá keresztség alá tartották és Miklós keresztnévet kapott. Édesatyja, Miklós Péter a község református papja volt, 1805-től haláláig 1840-ig. Édesanyja pedig magyarországi, végszendrői származású nő s Deme Borbálának hívták. Miklós Miklós tehát papiúrnak született, de nemesi családból.

A Miklós-család Apafi Mihály fejedelemtől nyert ármá-lis nemességet 1660-ban. A nemességszerző őst szintén Miklós Miklósnak hívták. Valószínű, hogy ennek a nemességszerző ősnek a tiszteletére és emlékére keresztelte Miklós Péter tiszteletes úr elsőszülött fiát Miklósnak. Mert Miklós Péter választott életpályája ugyan a papi hivatal volt s azt, mint látni fogjuk, híven, lelkiismeretesen be is töltötte, de nem kevesebb szívóssággal és kitartással ápolta és érvényesítette családja köznemesi hagyományait, igényét. Falusi református papi mivolta ellenére is megmaradt holtáig annak, aminek született. T. i. jogaira büszke, rendjéhez ragaszkodó, a népi gondolattól és jobbágyfelszabadítástól idegenkedő konzervatív kurta nemesnek. Nevezetesen 1834 után már mint hatvan és egynéhány éves idős ember kéziratot feljegyzései között a kor politikai törekvéséről így okoskodik: „Majd az egész földön ma a szabadság szelleme gázol, még az Amerikai Szabad Státusokban is; sőt Kínában is lázzadás kezdi magát mutogatni, azhol egyébiránt a császár Isten fiának tartatik s úgy tiszteltetett a jelen időkig. Quid Domini facient, audent cum talia fures? ... Legyek bár véleményemben megcsalatott Proféta, de én úgy nézem a dolgok follamát, hogy a szabadság pajkos kívánsága — procax libertas —, mely mostanában minden nemzetekben uralkodóvá lett, csak meg fog zavarni minden társaságokat, hátráltatni fogja a mesterségeket és tudományokat s végre egy még az eddig volt despotismusoknál is nagyobb despotismusokat fog szülni, még pedig im ez uton: A Monárákák igen jól tudják azt, hogy őket fennségekben nem a morá-

lis, hanem csak a physikai erő tarthatja meg; azt is, hogy ezen erő a köznépben legyen — Vulgus v. Plebs —, ezt fogják tehát magukévá tenni, melyben igen könnyen célt érnek; mert azt is jól tudják, hogy ezen nép salakja az ugynevezett birtokos nemesség által el legyen nyomtatva; tehát ezen salak népségnek emancipációt, felszabadítást ígérnek s ez fegyvert kap és így a birtokos nemesség bot közé fog kerülni s fog minden szenvedésnek tárgya lenni, és így meg fognak azon Privilegiumok gyengíttetni, melyeket az ugynevezett nemesek vitéz őseik által nyervén sok ezren csak usurpáltak. Így a mostani lázadások mellett ingadozásba jött Monárkák az alsórendű sokaság által... megerősíttetvén igazi despotákká lesznek." Annyira meg van győződve a kisnemes tiszteletes úr felfogása helyességéről, hogy feljegyzéseit így végzi: „En pedig itt a következő lapon üres helyet hagyok, hogy a jövőndő engem akár meghazudtoljon, akár igazoljon, — a maradék ide írhasa." Így gondolkozott az apa, Miklós Péter, református pap élete vége felé is. S ez annál különösebb, mert maga — bár birtokos köznemesi család ivadéka — a mélységből emelkedett fel, utcagyermekből lett a nemesi kiváltságok féltékeny öre.

Miklós Péter 1772-ben született Középszolnok (ma Szolnokdoboka) vármegyében Bálványosváralján mint Miklós Áron birtokos nemes úr és Forai Anna házastársak harmadik fiú gyermeke. Iskoláit is bátyjával együtt szülőfalujában kezdte el Fülei Lajos mester keze alatt 1785-ben, tehát jó későn, 13 éves korában. Oka és magyarázata ennek az, hogy apja haszontalan, pazarló életmódot folytatott, tönkre ment anyagilag és erkölcsileg egyaránt. Gyermekei nevelésével se törődött. Ezért került Péter fia is csak 13 éves korában iskolába. Ekkor is alig ismerte meg az írás-olvasást, a következő 1786-dik évben már félbe is hagyta. „Az 1786-dik esztendőben meghalálózván édesanyám — írja feljegyzései között curriculum vitaejében — és nehéz, forró nyavalyában meggyengülvén elméjében édes atyám, utca gyermeke lettem és semmit nem tanultam." A szülői gondoskodás nélkül maradt gyermekek közül egyik bátyjából nem is lett egyéb, mint közönséges tanulatlan kovácsmester. Sándor nevű legidősebb bátyja azonban valahogy legyűrte a nehézségeket, tovább tanult s előbb a dési református particulában diákoskodott, majd Belső-Szolnok vm. rectorator cassarius (pénztári ellenőr) lett. „Ezen testvéremnek köszönhetek én legtöbbet — jegyzi fel önéletrajzá-

³ Miklós Péter önéletrajzi és egyéb feljegyzéseit, valamint Miklós Miklós könyvészetileg ismeretlen, utóbb említendő műveit Miklós Miklós unokája, Várady Dóra, özv. Losonczy Ernőné úrasszony bocsátotta rendelkezésemre. Szívességeért fogadja e helyről is hálás köszönetemet.

ban Miklós Péter — mint aki dési deák korában tanítani kezdett engemet. Továbbá ezen testvérem kezdett élni már Eleim tanulatlanságuk miatt homályba ment volt Nemesi Jussainkkal; aki az írt vármegyében produkált is és vármegyei Assessornak fel is esküdött... 1788-ik esztendőnek épen az elején Sándor bátyám mint akkor deesi ev. református deák engemet oda a Particulába hozván, újból tanulni kezdettem már mint 15 esztendőt bétöltött ifjú." Az évek haladtával egyre öntudatosabbá váló Péter gyerek a mostoha körülmények között is — úgy látszik — szorgalmasan pótolta az elveszett három évet, mert 1792-ben bátyja már a kolozsvári ref. collegium poetica classisába írathatta be. Itt is jól haladt előre úgy, hogy két év múlva már subscript. 1796-ban pedig már gróf Kendefi Elekné alumnusa. 1798-ban Szöcs József nevű tanítványával Besztercére megy német szóra. Kiváló előmenetelének bizonyága az, hogy 1799-ben matheseos praesessé tette meg a collegium előjárósága, 1800-ban a syntaxis praeceptor (köztanítója) lett s végül 1801-ben Viski Márton szenior mellett a collegium contrascribája, ma úgy mondanók: a bennlakásra felügyelő két helyettes tanár egyike. Az egykori iskolakerülő utca-gyermek 1802-ben Nagyenyeden, illetőleg Marosvásárhelyt a papi vizsgálatot is minden bizonnal kitűnő eredménnyel tette le, mert az egyházi főhatóság külföldi stipendiumot adományozott neki. „1803-ik esztendőben, annak elején — beszéli önéletrajzi feljegyzései között — amint az ajánló írás mutatja, a Trajectumi Universitásbeli beneficiumra menni határoztatván, Viski Márton barátommal fel is indulánk. De ezen tartomány egészen elfoglaltatván a Frantziák által, a Jenai Akadémiában maradtunk, hol én a cursusomat végezvén, 1804-ik esztendőben, akkor Göttingában volt igen kedves barátommal — csak most mult 1833 esztendőben elhalt kolozsvári Philosophiae Professor — Lengyel Istvánnal utazni kezdvén: megjártam Prussiát s minden Németországi városokat: Lipsiát, Halat, Wittembergát, Berlinit, Magdeburgot és Fővárosokat: Potsdamot, Hamburgot, Travemündét a Tengerig —, Casselt, Hannoverát. Itt e Tartomány 30.000 Frantzia katonák által lévén elfoglalva, 27-a Maii 1804 éppen Hannovera fővárosában voltunk, midőn Bertie (sic!) Frantzia Generalis itt megeskettette az Armadát a Napoleon mint Frantzia Császár hívségére egy nagy terjedelmű síkságon. Innen mi a Meini Frankfurtnak vévén utunkat Würtzburgon, Norrinbergán keresztül jöttünk Regensburgba, azhol hajóra szállván jöttünk Bétsbe és innen Erdélybe, Kolozsvárra. Egész utazásom: szekéren 245 nap, gyalog 120, hajón 148, summa 513 mérföldeket teszen."

Bizony nemcsak földrajzilag és a mérföldek száma sze-

rint, de időben is nagy s látnivalókban is gazdag út. De kérddhetné valaki, — folytatja az önéletrajz s kérdjük mi is — mi költséggel tettem tanulásomat mind hazámban, mind külső országban?"

S felel is rá: „Mint szegény legény... Ugyanis édesanyám elhalálozván s édes Apám mind testileg, mind elméjében fenn említett betegsége miatt meggyengülván, ami kevés Jóságunk volt, elélte, zálogba adta. Minekutánna Deák lettem Tanítványaimtól kapván kevés fizetést, megtartogattam. Gróf Was György és János Tanítványaimtól 100 M. forintokat és kosztot kapván, a kollegyomi két utolsó esztendeimben Matheseos Praesi, Classis Praeceptoris és Contrascriptor sat. fizetéseim és alumniai jövedelmeim esztendőnként 350 r forintra menván, peregrináltam is az hazában és 100 r forintokra szaporitgattam, Jenában pedig Ulrich nevű Professor által szinte esztendeig ingyen kosztot kaptam. Hazámba edgy láda könyvet és más láda köntöst hozván, egy pénzem sem volt megérkezésemtől: sőt a semminél kevesebb, mert 20 rf. adóssá lettem."

Eddig az érdekes önéletrajz.

Aki csak távolról ismerős a reformátusok régi iskolarendszerével és életével, még az is legott megállapíthatja, hogy Miklós Péterből, a szülői gondozás nélkül maradt iskolakerülő, tekergő gyermekből, igen kiváló diák, nagy tudományú világlátott akademitá papjelölt lett. Olyan ifjú, kire nemcsak társai, hanem az egyház papi és világi vezetői is nagy reménnyel tekintettek. S csakugyan ahogy hazaérkezett, mindjárt 1805 elején régi patronája, özv. gróf Kendefi Elekné — gróf Bethlen Krisztina meghívja a hátszegvidéki Boldogfalvára udvari papjának. Mivel az udvari papság csak ideiglenes jellegű volt, még az év áprilisában elfogadta Miklós Péter a magyargyerőmonostori egyház választását s most már mint végleges rendes lelkészt még ugyanazon évben a dévai zsinaton pappá is szentelték. Úgyanebben az évben aug. 6-án meg is házasodott.

Magyargyerőmonostor nagyműveltségű fiatal papja mindenek előtt vagyonszerző, jó gazdának bizonyult. Önéletrajzi jegyzeteinek idevonatkozó részét a következő mondattal kezdi: „Minek utánna ennyi gyermekek atyjukká lettem, már azon kellett gondolkoznom, hogy valamit szereznek számukra." És folytatja ama kiadások számszerű felsorolásával, amelyekkel egyrészt az atyjától elzálogosított bálványosváraljai családi birtokot kiváltotta, felszerelte, másrészt falujában, Magyargyerőmonostoron és a szomszédos Magyarvalkón telket, földet vásárolt, négyszobás udvarházat és malmot épített. Mindenesetre a jómódú, vagyonos

papok közé tartozott s most már nemcsak mint pap, hanem mint rendezett vagyonú nemes is érvényesülni akart a közéletben. „1824-ik esztendőben a Kolozsvárt tartott marchalis széken a Gubernii Praeses Bárá Jósika János Ur eő Extiája előlülése alatt, midőn mint birtokos Nemes Embert nem gátolhattak, — mint Papnak törekedvén nehányan akadályt vetni, minthogy itt benn Erdélyben nem volt Pap vármegyei hütös Assor — minden előmbbe vettetett akadályokat superálva, Kolozsvármegyei Hütös Assorrá tétettem” — jegyzi fel idevágó törekvéseinek az eredményét. Az a szorgalom, kitartás és szívósság, mellyel tanulmányait pótolta, az elherdált családi vagyont visszaszerezte s nemesi előjogaihoz ragaszkodott, mindenestre becsületére válik.

Tévedés volna mindebből arra következtetni, hogy Miklós Péter papi hivatásainak csak úgy immel-ámmal felelt meg s állását csak arra használta volna fel, hogy vagyont s nemesi tekintélyt szerezzen. Nem. Miklós Péter eklézsiájának is hű gondviselője, jó pásztora volt. Erre mutat az, hogy már 1808-ban alig három évi papi szolgálat után egyházmegyei tanácsosnak választották meg. Ezt bizonyítja az is, hogy 1833-ban az egyházmegyei főjegyzőségre is csak három szavazattal kevesebbet kapott, mint ellenfele, a kolozsvári nagy pap, Csíszár Sámuel. A főjegyzőségtől így elesett ugyan, de ugyanakkor az egyházmegye egyetlen lelkészi egyházkerületi képviselőjének választatott meg. Mindez azt bizonyítja, hogy az egyházmegye világi és lelkészi tagjai egyaránt tudták, elismerték, hogy Miklós Péter az egyházmegye egyik kiváló lelkésze.

III.

A lelkiismeretes és éppen ezért tekintélynek örvendő pap és jó gazda, bizonyára mint családapa is derék ember lehetett. Gyermekeit — az elsőszülött fiú, Miklós után, még négy leánya született — gondosan nevelte, iskoláztatta, megtanította és megtaníttatta mindarra, ami csak hasznosnak és szükségesnek látszott egy akkori pap és nemesi család sarjádékainak a műveltségéhez. Adósságainak a jegyzékében olvassuk a következő tételt: Rivnyáknénak két leányaim varástaníttatásokból elmaradt 10 forint. Ez a tétel az apa józan, gyakorlatias felfogására és nevelési elvére mutat. Természetes, hogy a szellemi műveltséget, az iskolai ismeretszerzést mindenek fölé helyezte. Mint egyházközsége elemi iskolájának állandó felügyelője, ő biztatta Debreczeni János jobbágysorban élő fazekasmestert is, hogy adja fiát, Márton, a *Kióvi csata* későbbi költőjét és a róla elnevezett csiga-

fúvót feltaláló bányafelügyelőt, kollégiumba, mert ember lesz belőle.⁴

Ha még a tehetséges falusi gyermek magasabb iskolázását is így szorgalmazta, gondolható, hogy mily lelkiismeretes szeretettel nevelte és iskoláztatta amaga gyermekeit, kivált a legnagyobbikat, az egyetlen fiút.

A betűtetést, az olvasást és az elemi ismereteket Miklós otthon, a magyargyerőmonostori református falusi iskolában sajátította el, talán egy Péntek nevű mester, vagy siposdaróczi Deák József keze alatt.⁵ Az otthoni falusi iskolából aztán a kolozsvári református kollégiumba vitte be atyja. Itt végezte közép- és főiskolai tanulmányait 1818—1829 között. A jófejű diákok közé tartozott. Osztályzata általában véve mindig primae classis, csak 1822—23-ban secundae classis. Magaviselete is — mores — felváltva probi vagy boni, csak 1825—26. tanévben olvassuk ezt a bejegyzést: In moribus class. II-am obtinuit ob lusus lucuosus — nyereszkedő játék miatt másodrendű az osztályzata a magaviseletből. A tanulásban azonban ekkor is primae classis.⁶ Az iskola vezetői mint általában a jó előmenetelű, felsőbb évfolyamokat járó diákokat, Miklós Miklóst is megbízták privátitanítósággal. Mindenesetre azok közé a diákok közé tartozott, akiknek jövőjére a kollégium nagytudományú professzorai büszkeséggel tekintettek. Éppen ezért irodalmi próbálkozásait is megértő szeretettel elismerték és támogatták.

A poetai gyakorlásokat a kolozsvári református kollégium diákjai ép ezidétt, 1827-ben kezdték el, főképp Kelemen János példájára és buzgólkodásának a hatása alatt. Ennek az önképzőkör-féle irodalmi tömörülésnek az eredményeként jelent meg 1829-ben az *Aglája* c. évkönyv, — egy ifjú egyesülettől Kolozsvárt a ref. kollégium betűivel. Előszót hozzá a kollégium egyik kiválóan jeles professzora, Méhes Sámuel, az erdélyi tudományosság, hírlapirodalom és politikai élet nagy-érdemű munkása, 1848-ban Kolozsvár városának egyik választott országgyűlési képviselője, írt. Méhes találóan jellemzi az évkönyv tartalmát és íróit, mondván „... Ha ezen gyűjteményt úgy tekintem, mint még csak a kollégium falai között nevelkedett ifjak igyekezeteknek első zsengejét, úgy valójában ezen szempontokból sokat látok ezekből olyant, mely nem hogy megvetést, de szíves részvétellel való buzdírást annyival inkább érdemel, mivel ezen poetai gyakorlások mellett nemcsak hogy egy is azon ifjak közül a Tudományok mezején hátra nem maradott, sőt némelyeknek azon

⁴ L. Széchy Károly: *Debreczeni Márton költői művei*. I. k. XVI. 1.

⁵ Lásd Széchy Károly i. h. 3 sz. jegyzet.

⁶ A kolozsvári ref. kollégium anyakönyveiből.

mások felett kitetsző dicséretes előmenetelők volt..." Ezért ismeri kötelességének a természettudományok és a mathesis kiváló professzora azt, hogy a kis gyűjteményt a közönség becses pártfogásába ajánlja.⁷

Nos e kiváló előmenetelű, biztató tehetségű, poetaságot gyakorló diákok egyike a mi Miklós Miklósunk is. Poetai gyakorlásai közül az említett *Aglája* c. évkönyv, első, 1829.-i kötetében megjelent négy darab — egy fordított és három eredeti — költemény és a következő 1830.-i második kötetben is egy eredeti költeménye.⁸ Egyidejűleg befejezve a jogi és teológiai tanfolyamot, lelkeszi vizsgálatot tett.

A tanulmányait jeles eredménnyel végző s immár a poeta laureatus dicsőségében is megfürdött ifjú bizonyosan atyja példájára és buzdítására, de a saját becsvágyának az ösztönzésére is az akkori református egyházi és iskolai szokások és hagyományok szerint külföldi stipendiumot kért és nyert. Két évig volt a bécsi egyetem hallgatója. Sajnos, bécsi tartózkodásáról közelebbi pontos adataink nincsenek. A családi hagyomány visszaemlékezései szerint Miklós holtáig emlegette a Bécsben töltött két esztendő kedves emlékeit. Bécsben akkor is sok magyar élt, közöttük erdélyi honfitársak is számosan. Bizonyos, hogy az élete végéig derült, vidám kedélyű Miklós Miklós, amennyire csak lehetett, beleilleszkedett a bécsi magyarság társas életébe. Nemes szórakozásai közé tartozott a színház látogatása. Ide vonzotta őt a kolozsvári színházi kultura emléke, de vitte írói hajlama is. Ekkor írhatta az *Estike* c. évkönyv 1833. évfolyamában megjelent a *Levél* c. lírai költeményt. Ekkor ismerte meg és fordította le németből szabadon A *nevelő* című 1. felv. vígjátékot s talán az eddig ismeretlen A *falábú kérők* című víg, társalkodási játéket is, 2 felvonásban Guttembergtől.⁹

A kétévi tanulmányútról hazatérő akadémista papjelölt egyelőre az egyházi élet keretén kívül keresett elhelyezkedést, életlehetőséget: cancellista, helyesebben joggyakornoki

⁷ *Aglája* 1829. évf. 3—4. l.

⁸ Szinnyei csak az első kötetben megjelenteket jegyzi fel.

⁹ A *falábú kérők*. Víg, társalkodási játék két felvonásban. Írta Guttemberg, fordította S. Miklós Miklós. H. és é. nélkül. — E művet sem a könyvészeti, sem a színháztörténeti irodalom nem ismeri. Egyetlen példányát Miklós Miklós unokája, Várady Dóra, özv. Losonczy Ernőné úrhölgy bocsátotta rendelkezésemre a Miklós Miklós többi ismeretlennel, de nyomtatásban is megjelent és alább ismertetésre kerülő műveivel együtt. A család e műveket egy kötetbe: *Miklós Miklós munkái* (saroknyomás) — kötve őrizte meg s őrzi ma is. A *falábú kérők* 48 kis 16 r. lap terjedelmű, de a számozás 11-gyel kezdődik. Ebből, továbbá hely és évjelzés hiányából az következik, hogy nem önállóan, hanem valamely évkönyvben, almanachban vagy más gyűjteményes kötetben jelent meg. Hol, melyikben, nyomára nem akadtam.

állást vállalt a Kolozsvárt székelő erdélyi főkormányshéknél, a guberniumnál. Végzett tanulmányai, világlátogatottsága alapján megvolt ehhez a képzettsége s köznemesi rangjánál fogva jogosultsága is arra, hogy gubernialis tisztviselő lehessen. Talán fényesebb jövőt, esetleg közéleti, politikai sikert is remélt a világi pályán. Aligha csalódom, amikor e lépésében atyja befolyását látom. Mint láttuk, atyja feltűnő szívóssággal nemcsak visszaszerezte a bálványosváraljai nemesi családi birtokot, hanem kivívta azt is, hogy ami — amint ő maga is feljegyezte — példátlan, lelkész létére, de mint nemes embert Kolozs megye táblabírájának ismerte el. Azt hiszem, hogy e nemesi mivoltában önértetes és rátartati apa biztatta fiát arra, hogy ne temetkezzen el, mint református pap, valamelyik istenhátamögötti parókián, hanem mint jogász vállaljon hivatalt, érvényesüljön, mert e pályán többre, sokra viheti. Ennek az atyai befolyásnak tulajdonítom azt is, hogy Miklós Miklós mint köznemes ifjú, ki a főkormányshéknél kezdett hivatalnokoskodni, már huszonhét éves korában kiküldötte magának két vármegyénél is — Kolozs és Középszolnok — a táblabíróságot.

Mi történt, mi nem, nem tudni, de annyi bizonyos, hogy Miklós Miklós két évi hivatalnokoskodás után mégis csak otthagya a guberniumot, a világi pályát, s élete hajóját az egyház kikötőjébe kormányozta be: segédlelkész lett előbb a kolozsvári,¹⁰ 1835-ben pedig az ó-tordai református egyházközségben.

Torda városában két önálló református egyházközség is működik a XVI. század eleje óta. Egyik a Bethlen Gábor által idetelepített hajdúivadékok számára megszervezett u. n. új-tordai, másik a már előbbi és a régi Torda városára kiterjedő u. n. ó-tordai egyházközség. Mindkettő, de kivált az ó-tordai, Erdély legjövödelmezőbb református parókiái közé tartozott egészen a legújabb időkig, úgy, hogy még segédlelkésznek lenni is Tordán előnyt, tekintélyt jelentett. Annál inkább az ó-tordai rendes lelkészi állás, amire 1836 elején Miklós Miklóst az egyházközség megválasztotta. Megválasztása nem ment egészen simán. Pártoskodás, egyenetlenség, elégedetlenség burjánzott fel körülötte és nyomában. Az elégetlenkedő és kisebbségben maradt hívek meg is fellebbezték a választást, kérve annak megsemmisítését. Az egyházi főhatóság azonban a panaszt nem találta alaposnak, elutasította, s Miklós Miklóst állásában megerősítette s még az év-

¹⁰ Hogy előbb Kolozsvárt segédlelkészkedett, bizonyítja atyjának a feljegyzése 1834-ből. Adósságainak a felsorolásában áll a következő rovat: A fiam számára vett palást árában a Kolozsvári Ev. Ref. Eklának 60 Rfrt.

ben a zsinat pappá szentelte¹¹ s mint ilyen működött holtáig, 1869-ig harminhárom, összesen harmincnégy éven át.¹²

Ilyen előzmények után, minden természetes logika arra a következtetésre jut, hogy Miklós Miklós az ó-tordai református dús javadalmazású és nyugodt, sőt kényelmes és gondtalan megélhetést biztosító parókia birtokában nagy szorgalommal és teljes lelkesedéssel folytatta szépirodalmi munkásságát, a poétai gyakorlást. Erre lehet és kell következtetni abból is, hogy az *Aglája* első kötetének megjelenése — 1829. — még Erdélyben is a megpezsdült irodalmi életnek első fecskéje, melyet több más — *Estike*, *Remény*, *Bérczvirágok* — követett. Aztán, ha lassan és vontatottan, de Erdélyben is egyre erősödött a reformok utáni vágy. Semmi sem volna tehát magától értetődőbb, mint az, hogy a tehetséges, külföldet járt, s az irodalmi dicsőséget is már megkostolt Miklós, mint alkotó, teremtő költő tovább is részt vegyen az irodalmi és politikai közélet átalakításában. Nem ez történt. Miklós elnyerve az ó-tordai papi stallumot, csakhamar, 1837-ben megházasodott, feleségül véve domjánszegi Domján Esztert. Ettől kezdve élete végéig csak családjának, gazdaságának és egyházának élt. A szépirodalmat csak olvasta, élvezte, az irodalmi életet csak szemlélte, de alkotó tevékenységgel benne többé részt nem vett.

Mivel szépirodalmi tevékenysége Tordára megtelepedésével véget ért, itt a helye, közelebből szemügyre venni mind poétai kísérleteit, mind fordításait.

IV.

Miklós mindössze öt eredeti költeményt írt, illetőleg ennyi jelent meg nyomtatásban: Az *Aglája* I. kötetében három, a II.-ban egy és az *Estike* II. kötetében hasonlóképen egy.¹³

¹¹ A pappá szentelés az erdélyi református egyházkerületben a legújabb időkig nem a papi diplomához volt kötve, hanem a rendes lelkészé választáshoz. Csak a rendes lelkésznek jogérvényesen megválasztottat lehetett pappá szentelni. A Miklós megválasztásának körülményeire nézve l. az Erdélyi Ref. Egyházkerület vonatkozó 1835—36. évi regestáit.

¹² Szinnyeinel — i. m. VIII. 1327. — tévesen, valószínűleg szedési hibából, csak harminc évig.

¹³ Petrik szerint jelent volna meg költeménye Miklósnak a *Költemények* egy fiatal egyesület sängéje c.*Kolozsvárt 1834-ben megjelent kötetben is. L. Petrik könyvészete II. K. 480. l. Ez tévedés. Ilyen című kötet nem jelent meg, bár Petrik nyomán a Szinnyi fogalmazása is arra enged következtetni. Az, amit Petrik külön kötetnek jegyez fel, nem egyéb, mint az *Aglája* c. évkönyv II. kötetének, a gróf Rhedei Ádámhoz intézett dedicatio, ajánlás és tartalomjegyzék elha-

Az öt eredeti költemény mindenike líra, még pedig — mi lehetne más? — szerelmi líra. Az elsőnek *A boldogság hajnala* a címe és tárgya. A szerelmes szerző boldog, mert kit szeret, angyal s ez angyal őt viszontszereti. A kedves testi és főképp lelki erőneinek felsorolása után annak a biztos reménynek ad kifejezést, hogyha majd a kedves az övé lesz, bársonypalást lesz rajta a condra, s kastély szalmás fedele. A friss víz, a barna kenyér, a kedves csókjaival fűszerezve, a félvilágnál többet ér. Mily boldog leszek akkor! — kiált fel az eljövendő boldogság derengésére. A vers három szakból áll, a két első 8, az utolsó 12 soros; a trochaeusi lejtésű sorok váltakozva nyolc és hét szótagúak keresztrimeléssel. Ritmusa gördülékeny, stílusa eléggé magyaros és természetes. *A patakhoz* c. 14 négysoros versszakból álló második költemény hosszadalmas, tipikusan bidermaieres szerelmi panaszdal. Míg remélhette, hogy kedvese az övé lesz, boldog volt. Most, hogy a vagyon, a pénz hiánya miatt őt nem bírhatja, annyi és oly nagy a bánata, hogy már sírni se tud. Senki, a patak se hallgatja meg jajjait, hanem elfut tőle vígan, virágos réteken át, míg ő — bár alig futott valamit az életből, — érzi, meg fog halni. Kívánja is a halált, hogy legalább ott bátran ölelhesse a földön el nem nyert Klarisszáját. Ugyanez a témája és menete a *Még egyszer hozzá* c. költeménynek is. Csakhogy itt Klarisszát Malvinának hívják. A vége is az, hogy a szerző itt is érzi, belehal bánatába:

Majd te is utánnam érkezel —
Ott a sors végzi pályáját,
Ott isteni kézből nyerjük el
Simpathiánk szép babéraját!

A tíz négysoros szakból álló versben a sorok szótagszáma is ugyanaz, váltakozva 9 és 8; többnyire trochaikus lejtésűek a sorok. A *Kérés* és *A levél* címűeknek közös tulajdonsága, hogy formájuk Himfy-vers. Az elsőben Istentől két jó barátot kér: egyik békében, veszélyben hű társa legyen, másik édes szerelmével boldogítsa. Ha megkapja, holtig áldani fogja Istent lantja. E tartalmilag zavaros versecskénél szabatosabb, szerkezetileg is és tartalmilag is sokkal sikerültebb a másik Himfy-vers, *A levél* című. Szemlélet kedvéért idézzük az egészét:

Elválás hogy megzavarta
Életem szép hajnalát,
És bánat-lepel takarta
Ifjúságom víg korát;

gyásával történt új kiadása. L. erről cikkemet az Irodalomtörténet 1944. évfolyamában.

Amor, a kegyes, ki s írni
 Láta sokszor engemet:
 „Jöjjsze, védlek én” mond „sírni
 Megtanítalak tégedet.”

Már azolta újra élek,
 Irok és választ remélek.
 Idvezel kis Amorum,
 Jobbra vált silány korom.

Egészben véve egyik költemény sem közvetlen, személyes, épen nem élmény-líra, hanem a divatos könyv, — illetőleg almanach költészet terméke — sok jajjal, nyögdecseléssel, halálvágglyal. Ha van valami, ami előnyösen megkülönbözteti Miklóst kortársaitól, a többi erdélyi kezdő lírikus próbálgatásoktól, az nyelvének viszonylagos természetes egyszerűsége és magyarossága.

V.

Műfordításai igazában véve magyarítások, átdolgozások. A *Pfeffel* után készült *A falusi ember dicsérete* c. költemény a városi élettől távol élő falusi gazda életsorsának a rajza. Boldogság a bő termés között nyugodtan élni. Kastélyra, várra nincs szükség: az egyszerű kunyhóban is békén alszik a falusi ember. Kincse, az is van: hű és szép felesége. Csak egy kérése van a falusi embernek: a végóra is feleségével együtt és egyszerre üssön számára. A névtelenül szabadon fordított s Szinnyei szerint Budán színre is került *A nevelők* c. 1 felv. vígjáték naív bonyodalma abból származik, hogy a híres professzor helyett léha inasa jelenik meg Gyámkövi házában nevelőként. Az álnevelő persze felsül, a szerelmesek egymásra találnak. *A falábú kérők* — víg, társalkodási játék két felv. — bonyodalma meg úgy áll elé, hogy a vőnek kiszemelt féllábú ezredes alakját hárman is a csalódásig hűen magukra veszik. Az alakoskodás vége az, hogy az öreg falábú ezredes helyett a fiatal leány szíve választottjának (az egyik ál falábú kérőnek) lesz a felesége, a másik két falábú kérő is elnyeri, amit akart: egyik pénzt, a másik a szobalány kezét. A *nevelők* szerzőjét Miklós csak így jelzi: németből, *A falábú kérők*; szerzője pedig csak ennyi: *Guttemberg*, a keresztnévet még a kezdetével se sejteti. Pfeffel irodalmunknak jó ismerőse, meséit számosan fordították és magyarították, mindkét magyar hazában. Miklós nem klasszikus, hanem divatos író és műveket keresett és szemelt ki fordításra. S valóban, sem a Pfeffel költeményének, sem a két szindarabnak különösebb irodalmi értéke nincs. Egészben vértelen naívságok. A komikum, a bonyodalom is átlátszó, minden eredetiséget és ötletességet nél-

külöző szerepcseréből származik. De — s ez Miklós jó érzésére és tiszta ízlésére mutat — mindkét darab az akkor uralkodó drámai szinten mozog, irodalmi hatásra törekszik, nyerseségnek, durvaságnak, ízléstelenségnek nyoma sincs egyikben sem. Ami pedig magát a fordítást illeti, az eredetihez való viszonyt, a tartalmi hűség kérdését bátran figyelmen kívül hagyva, megállapítható, hogy Miklós stílusa világos, magyaros, jól perdülő, eleven fordítás. Személyeit jellemüknek és helyzetüknek megfelelően és következetesen beszélteti. Áll ez különösen az inasból lett nevelőre, aki tudós módjára beszél, ha nem feledkezik meg magáról. Persze tudós beszéde csupa fellengző szavakból, nagyot mondó értelmetlenségekből kerekedik ki, amit senki sem ért, de bámul. Mikor pedig véletlenül elfelejti magát s értelmesen beszél, rögtön elárulja, hogy ő a tudós professzornak csak az — inasa.

Miklós eredeti és fordítói *szépirodalmi* munkásságának az ismerete birtokában több megállapítást tehetünk. Egyike volt ő is a XIX. sz. második negyedében annak az éppen nem csekély számú erdélyi ifjúságnak, amelyik lelkesedéssel fogott hozzá költészetünk, irodalmunk fellendítéséhez. Miklósnak megvolt e célhoz a műveltsége, érzéke és talán a tehetsége is. Bár a divatos almanach költészet termékeit szaporította, stílusának egyszerűsége és mégis viszonylag természetes és magyaros perdülése, arra enged következtetni, hogy tovább munkálkodva a fejlődés rendjén rátalált volna igazi énjére, tudott volna maradandó értékűt is alkotni. Csak sajnálni lehet, hogy a biztató kezdet után az ő irodalmi becsvágya is szétfoszlott éppen úgy, mint számos kortársáé, az *Aglája*, az *Estike* c. almanachok sok, részben ma már még névleg is elfeledett költőié. Tudjuk, csak kettő vált ki közülük. A korán elhunyt Szentiváni Mihály és Kriza János. De jellemző, hogy Kriza is csakhamar, már a negyvenes évek közepén egészen felhagyott a szépirodalom művelésével, minden erejét egyháza szolgálatába állítva. (A *Vadrózsák* anyaga is nagyjában már a negyvenes évek elejére egybegyűlt, csak a kiadás akadt el s maradt húsz évvel későbbre.) Ez történt a Miklós pályájában is. Amit ezután írt, nem a szép, hanem az egyházi irodalmat gazdagította.

VI.

Mert gazdagította Miklós az egyházi irodalmat is mint az ó-tordai egyház papja, több művel. Ezek közül azonban Szinnyei is csak egyről tud, a marosvásárhelyi ref. kollégium könyvnyomdájának Koncz Józseftől megírt történetében levő adat nyomán. Pedig a Szinnyeitől említett gróf

Toldy Lőrinc felett mondott halotti beszéden kívül Miklós-nak még három hasonló jellegű munkája jelent meg nyomtatásban. E három műve azonban teljesen ismeretlen a könyvészeti irodalomban, annál inkább a vonatkozó feldolgozó munkákban.¹⁴

A Szinnyi említette gróf Toldy Lőrinc felett mondott temetési beszéd előtt jóval korábban, 1838-ban jelent meg nyomtatásban Miklós-nak egy másik, a Zámbo Gáspárné Margitai Juliánna felett mondott orációja.¹⁵ Mind ez, mind a gr. Toldy felett mondott halotti beszéd inkább szokványos egyházi retorika, mint lélekhez szóló ígehirdetés és lelki vigasz. A hit vigasztaló balzsamcseppjeinek permeteztetése helyett inkább igyekszik a szerző a veszteség nagyságának részletező rajzával megrikatni a gyászolókat. Ma a legegyszerűbb műveltségű lelkész is biblikusabb és vigasztalóbb beszédet mond még nem parádés temetésen is. Száz évvel ezelőtt azonban a leghíresebb papok gyászbeszéde is jóformán csak szépen felépített szónoklat volt. Az ige vigasztaló ereje helyett a csapás hatásos éreztetésére törekedett, nem az örökéletet hirdette, hanem a gyászolók földi, igen sokszor hiúsággal párosult fájdalmát ecsetelte. És volt még egy lényeges tulajdonságuk: a hosszadalmasság, a terjengősség. A Miklós beszédei sem különbek, mint a kortársaké. A gr. Toldy felett mondott beszéd kereken egy ny. ív, a Zámbo-né feletti pedig majdnem pontosan kettő. Ha mégis

¹⁴ Oka ez ismeretlenségnek bizonyára nem e művek csekélyebb értéke és jelentősége. Hisz ez esetben a Miklós Toldy Lőrinc felett mondott beszéde is annyi sok más lelkész hasonló művével együtt bátran elveszhetett volna az ismeretlenségben. De ezt mégis feljegyezte a bibliografia azért is, mert önállóan jelent meg, míg az ismeretlen másik három más szerzőkkel és más művekkel együtt valamely alkalmi kiadványban, gyűjteményes kötetben — hasonlóan *A falábú kérők* c. műfordításával. Kivált gyászbeszédnél szokás volt s szokás ma is az elhunyt temetésekor mondott beszédeket, költeményeket stb. együtt kiadni. Már pedig a Miklós említetlenül maradt művei mind temetési alkalomra íródtak. A lapszámozás t. i. egyikben sem az egyen kezdődik, hanem egyiknél a 29., másiknál a 11., a harmadiknál a 15. az első lapszám. Címlapja ugyan mindegyiknek megvan, de hely, év és minden más nyomdai jelzés hiányzik róluk, jeléül annak, hogy a kötetnek vagy füzetnek, melyben megjelentek, a címlapja hozta a hiányzó adatokat. A család birtokában fennmaradt ez idő szerint egyetlen példányokon látszik is, hogy ki vannak szakítva eredeti helyükről azért, hogy legalább ereklyeként ott fennmaradjanak. De hogy honnan szaktítottak ki, mi a címe a colligatumnak, melyben megjelentek, nem sikerült felkutatnom.

¹⁵ Teljes címe: Elhivatásának megfelelt Asszonynak Emlékoszlopa. Halotti beszéd, melyet szülés fájdalmai között kimúlt vetési Margitai Juliánának K. sz. királyi tekintetes Zámbo Gáspár úr áldott emlékü nőjének koporsója mellett az Új-Tordai reformatus Templomban Augustus 17dik napján 1838 ban elmondott Sőfalvi Miklós Miklós Ó Tordai reformatus pap. — H. és é. nélkül. 8 r. 32 l. (29—60).

valami egyéni, a divatos nagy átlagtól eltérő vonást kerekünk a Miklós beszédeiben, ilyenül stílusának cicoma nélkül való magyarosságát, világos előadását említhetjük föl.

Miklósnak másik két hasonló jellegű nyomtatásban is megjelent, de könyvészetileg szintén ismeretlen műve már egyénibb és irodalmilag is értékesebb. Talán azért is, mert mindkettőt rendkívüli alkalomra készítette és rendkívüli körülmények között mondotta el. Az egyiket 1849. szept. 23-án Kovács Jánosnak, egy a nagyszebeni csatában hősi halált halt s ideiglenesen Nagyszebenben eltemetett, de onnan az új-tordai családi sírboltba hazaszállított hős honvédtiszt hainvainak örök nyugalomra helyezésekör.¹⁶ A másik: emlékezéséd gróf Széchenyi István felett.¹⁷

Már pusztán az is előnyére válik mindkettőnek, hogy az előbb jellemzetteknél lényegesen rövidebbek. E két beszéd nemcsak egészen mentes az előbbiek hínáros tartalmú terjengősségétől, hanem mondatszerkesztése is tömörebb, szabatosabb, gondolatvezetése pedig fordulatos és eleven. És mindkét beszéd telve van magvas gondolatokkal, melyeket átmelegít a hazafiúi érzés melege. A hős honvédtiszt koporsójánál — Világos után, az aradi gyásznapi előtt — a hazafias fájdalom még csak halkan búgathat fel, de felbúg a Miklós fohászában: „Változhatatlan Isten, szerető Atyánk! Tudjuk, hogy Te azt kívánod tőlünk; miszerint tiszta kezeidet és megelégedett szívet emeljünk hozzád; de bocsáss meg nekünk, ha jelenleg reszketnek bűnös kezeink és félénken dobog szívünk, mert harcnak mezején állunk, mezőn, hol annyi embertestvéreink nagy csatát víva az élet nehéz harcában elesve a hallgatásnak helyén, a néma sírokban senyvedeznek; bocsáss meg, ha lelkünk a te szép tiszta kék egedet nem látva alászáll a sírok mélyére és kiszenvedett halottak árnyékával társalkodik... Fáj Uram, a mi lelkünk, mert a halál, e hatalmas erejével túlnyomó ellenség, ül szüntelen győzelmi ünnepet minden földi dicsőségünkben. Diadalát tünteti fel jelenleg is előttünk a harc mezőn, ahol annyi ezrek hullottak el... A szép tavasz, mely néhány hónapokkal ezelőtt oly dicső színben mutatta magát nekünk, megvénülve halálos színre sápadozva áll előttünk. Hűvös szellők süvöltenek az egykori dicsőség romjain, a kopasz tarlok felett...” E bevezető gondolatok után, bár a meghalt test-

¹⁶ Teljes címe: Halotti fohász, melyet Kovács János urnak n. szebeni sírjából kivétetett és Új-tordába hazahozatott porai felett a családi sírboltnál September 23 dik napján 1849 ben elmondott Miklós Miklós Ó-tordai református pap. H. és é. n. 4 r. 4 l.

¹⁷ Emlékezéséd, melyet gróf Széchenyi István emlékére az ó-tordai ev. ref. templomban május 10-kén 1860-ban elmondott Miklós Miklós ó-tordai ev. ref. pap és egyházmegyei jegyző. H. és é. n. 8r. 14 l.

vér kiontott vére az égre kiált a földről, megnyugvást hirdet az Úr akarátában; könyörög a háborúságban szenvedőkért s kéri Istent, ne engedje, hogy pusztító nyavalyák, véres csaták dúljanak határunkon; ne engedje, hogy keserves sírás és jajgatás legyen hallható utcáinkon.

A Széchenyi-mlékbeszédet már szabadabb politikai légkörben mondhatta el s ezért ezt már nyiltabban kezdhette el, azzal a gondolattal, hogy a század közepe a magyar nemzetre egyiptomi csapásokat mért, a föld vérbeborult s a szép föld porából irtózatos férgek, sáskák támadtak, borzasztó sötétség állta útját a nap sugarainak, az öldöklő angyal levágta az elsőszülötteket, mint Wesselényi, Petőfi, Garai, Vörösmarty, Bajza, Teleki s a Pázmándyak. Ám e nyíltsághoz semmivel sem kellett több és elszántabb hazafiúi bátorság, mint az iménti 49.-i beszéd rejtett, de jól kiérző célzásaihoz, az abszolút uralom elítéléséhez. Egyébként a Széchenyi-beszéd a legnagyobb magyar életének és jellemének alapos és helyes ismeretéről tanuskodik. Központi gondolata az, hogy Széchenyi éjjel-nappal azon dolgozott, hogy nemzete boldog s mind szellemi, mind anyagi kincsekben gazdag legyen. Fel is sorolja röviden Széchenyi közéleti tetteit, alkotásait és legfőbb irodalmi műveit is. Széchenyi szellemében hangsúlyozza, hogy egy nemzetet nem a nyers erő, hanem egyetértés és a művelődés emel föl. Jellemzi Széchenyit a politikust és az embert egyaránt s nem őt siratja, hanem a nemzetet, mely Széchenyit elvesztette, sajnálja. Széchenyi nem halt meg, ha érdemeit hirdetjük és élete példáját követjük. Az emlékbeszéd minden tekintetben méltó a legnagyobb magyar emlékéhez s becsületére válik szerzőjének is. A Széchenyi jellemét helyesen megvilágító és érdemeit hatással szemléltető, számos talpraesett megjegyzésből csak egyet említek föl. Azt a gondolatot, amelyik utána az Arany Széchenyi emlékezetében is előfordul. Ez a Brutus és Cato hasonlat. „Midőn — mondja Miklós — 1848-ban a vészharangot megkondulni hallotta, elrejtezett, mint Brutus, olvasva a Sybilla jóskönyvében vaspennákkal írott betűket, megátkozta az életet s mint utcai Cato: resignált!”

Még van Miklósnak egy nyomtatásban megjelent cikke a Vasárnapi Ujság 1859.-i évfolyamában: *Adomák Jancsó Pál színész életéből*. Miklós e cikkében a Gyulai Pál két évvel korábban megjelent ismert és kiváló jellemrajzához fűzve négy adomát mond el Jancsóról, az általa személyesen is jól ismert hírneves komikusról. Befejezésül búsong azon, hogy Jancsó, a színész emléke már feledésbe süllyedt. Maguk az adomák közszájon forogtak és forognak még ma is. A rövid cikknek tartalmi eredetisége nincs. Ellenben fel

kell említenünk Miklósnak azt az írói tulajdonságát, amelyet verseivel, műfordításaival és halotti beszédeivel kapcsolatban is megjegyeztünk s amelyik e kisebb lélekzetű dolgozatában érvényesül a legteljesebben: t. i. magyaros, eleven stílusát. Az utódok ma is emlegetik a családi hagyományt, hogy Miklós egész életében derült, vidám kedélyű férfiú volt. E cikkecskében a vidám egyéniségű Miklós derűs történetkéket vetett papírra — nem hivatalból vagy felkérésre, hanem lelki szükségből, ösztönös vágyból. Innen előadásának szemléletessége, eleven magyarsága.

VI.

Összefoglalásként megállapítható, hogy Miklós egyetlen nyomtatásban megjelent munkájában sincs valami kiváló, maradandó érték. Sem a szép-, sem egyházirodalmi munkái nem emelkednek a kor divatos hasonló termékeinek a színvonala fölé. De alatta sem maradnak. A Széchenyi-émlékbeszéd még éppen a jobbak közé tartozik. Ebben és a Kovács honvédtiszt felett mondott beszédében hazafias bátorsággal párosult írói ösztön, hogy ne mondjunk hivatottságot, is mutatkozik. Csak sajnálható, hogy Miklóst nem sarkalta, nem fűtötte irodalmi ambíció. Ismerve u. i. irodalmi, tudományos és általános műveltségét és emlékezve stílusának viszonylagos tiszta magyarságára és természetességére, bátran állítható, hogyha tehetségét átizzasztja az alkotás gyakorlata, az alkotás állandó gyakorlatának lobogó heve: értékest, maradandót is alkotott volna. Így a kezdetben alkotni buzgón próbálkozó ifjú Miklósból utóbb a szépirodalomnak csak egyszerű élvezője vált. A szakirodalmat is csak felszólításra, hivatalból művelte. Úgyhogy pályájának legértékesebb, legtörténetibb mozzanata nem az ő szépirodalmi próbálkozásai s nem is halotti orációi, hanem az az egyszerű tény, hogy Petőfinek két ízben is vendéglátó házigazdája volt, még pedig második alkalommal Petőfi egész családjának, feleségének, kisleányának és dadájának is huzamosabb időn át, mintegy négy hétig (július 19-től augusztus 14-ig).

VII.

Dehát hogyan állított be Petőfi éppen az ó-tordai református parókiába, miféle szál vezette őt Miklós Miklóshoz? Hisz a két férfiú *korábban* nem találkozott, egymást nem ismerték, s köztük semmiféle személyes kapcsolat vagy irodalmi összeköttetés nem állott fenn. Viszont az is bizonyos, hogy Petőfi 1848. március 28-án a déli órákban nemcsak úgy találomra, jóremény fejében nyitott be Miklósékhöz. Tor-

dán, ebben az elég népes és forgalmas városban már akkor is volt vendégfogadó az utas számára. És élt Tordán akkor is számos jómódú nemes, honorácior meg gazdag iparos polgárcsalád. Ezek bármelyike büszke örömmel fogadta volna vendégül a lánglelkű költőt minden előzmény nélkül is. Egy szóval Petőfinek nem kellett, mint valamely falun elesteledett peregrináló diáknak, bekérezkednie az egyetlen szállást adni kész fedél alá, a papilakba. Petőfi tudta, hogy kihez megy, ki Miklós Miklós. Fel se tétélezhető, hogy ne tájékozódott volna előre leendő házigazdájáról, ennek családi, házi viszonyairól. Arról, hogy vajjon nem okoz-e neki gondot, alkalmatlanságot. Csak az a kérdés, mennyire és hogyan tájékozódott Petőfi Miklósról, mielőtt beköszöntött hozzá Tordán vendégnek? Ismerte-e vajon személyesen, közvetlen érintkezésből is? Avagy csak a kolozsvári közös ismerősöktől nyert értesülésekből következtetett arra, hogy bátran mehet Miklósékhöz, mert szívesen fogadják s jól fogja náluk érezni magát?

A Miklós-család emlékezése szerint Petőfi első ízben is, 1849. márc. 28-án, mint már személyes ismerős kopogtatott be Miklósékhöz. Váradyné Miklós Ida szerint atyja a hozzájuk benyitó költőt *Óh Sándor!* felkiáltással fogadta. Petőfinek viszont „Pihenni jöttem hozzád” — voltak az első szavai.¹⁸ Ilyen párbeszéd pedig csakugyan csak egymást már személyesen ismerő, egymással már korábban és közvetlenül szót váltott emberek között keletkezhet. Mivel lehetséges, hogy Váradyné emlékezése megfelel a valóságnak, kérdeznünk kell: hol és mikor ismerte meg Petőfi Miklóst személyesen? A holra bizton felelhetjük: Kolozsvárt. Torda lakossága ugyanis vásárra, a művelt jómódúak pedig színházba vagy valamely nagyobb fontosságú közéleti esemény hírére gyakran és állandóan bejártak Kolozsvárra, Erdély fővárosába. Miklós is gyakran megfordult ott az egyházi élet központjában. Rokoni, baráti kötelékek is vonzották oda. Egy-egy ilyen Kolozsvárra *berándulása* rendszerint több napra terjedt s valamelyik közülük azzal az örömmel járt, hogy megismerte Petőfit. Nem lehetetlen, hogy Miklós már 1847 októberében megismerte Petőfit. Akkor, amikor feleségével a koltói mézeshetek után Pestre hazatérőben először fordult meg Kolozsvárt október 21—24 között. Lehetséges, hogy az éppen akkor Kolozsvárt időző Miklós is részt vett a Petőfit ünneplők között s már ekkor bemutatták a volt poétát az ünnepeelt költőnek. Valószínűbb azonban, hogy ez csak később, 1849-ben történhetett, ha megtörtént. Ez évben Petőfi

¹⁸ L. Váradyné Miklós Ida: *Emlékezés Petőfire*. Erdélyi Híradó 1888. 2—3. sz. és Petőfi Múzeum I. k. 7 l.

négyszer tartózkodott Kolozsvárt. Először január közepén, pontosan 15. és 16-án; másodszor február 25-től kezdve szintén csak egy pár napig; harmadszor március 9-e körül betegen több, 5—6 napig s negyedszer egy napig március 27-én a Miklósnál tett első látogatás előtt. Ha találkozott Petőfi Miklóssal s már előbb is ismerte személyesen, ez nyilván nem márc. 27-én, hanem az előbbi három kolozsvári tartózkodás valamelyike alatt történhetett. Legvalószínűbben február 25. vagy márc. 9. körül, amikor a kolozsvári tartózkodás több napra terjedt. Ekkor történhetett, hogy a Kolozsvárra beránduló Miklós szemtől-szemben láthatta Petőfit talán Krizbay Miklós hírlapíró, vagy Burián Pál könyvkereskedő, végül talán a városszerte jól ismert Bothos István református kántor házában. Petőfi t. i. Kolozsvárt rendszerint Burián Pálnál lakott, — az ő emlékkönyvébe írta a: Lantom, kardom tiéd, óh szabadság! emlékezetes és jellemző önvallomását. — De napközben szívesen és hosszasan időzött Krizbayéknál is, meg Bothoséknál is.¹⁹ Egészen bizonyos, hogy Petőfinek eme kolozsvári ismerősei és barátai Miklós Miklósnak is ismerősei és barátai voltak s így jöhetett létre a személyes ismeretség. Az sem lehetetlen, hogy az utcán mutatta be Miklóst valamelyik közös ismerősük. Talán Nagy Ferenc református kollégiumi tanár. Az a családi emlékezés azonban, hogy Petőfi 1848. októberében fordult volna meg először Tordán Miklóséknál, még pedig úgy, hogy Petőfi Nagy Ferenc és Veres Miklós tordai ügyvéd társaságában egy szekérről csak úgy odaszóllott volna Miklósnak: Hozzád szálllok, — semmiképen sem felel meg a valóságnak. Ez a családi hagyomány éppen annyira téves, mint Miklós ma is élő unokájának, az e dolgozat rendjén már többször említett Várady Dóra, dr. Losonczy Ernőné úrnőnek az az emlékezése, hogy t. i. nagyatyjának (Miklósnak) is jó barátja, Gyulai Pál tanácsolta volna *sógorának*, Petőfinek, hogy Miklóshoz szálljon be. Ismétlem, a családi emlékezésből elfogadható csupán annyi, hogy Petőfi Kolozsvárt már találkozhatott Miklóssal 1849. március 28-a, első tordai útja előtt.

Valószínű azonban, hogy a két férfiú csak Tordán ismerte meg egymást közvetlenül, szemtől-szemben. Az 1849-dik év Kolozsvárt is, Tordán is, izgalmas, háborús napokkal kezdődött. S az izgalom az egyre veszedelmesebb hadi helyzet miatt később sem csökkent. Ennek következtében a Tordáról Kolozsvárra utazgatásra se vállalkozott más, csak az, aki kényszerült rá. Miklós pap lévén, valószínűleg nem került ilyen kényszerhelyzetbe, nemigen járogatott

¹⁹ L. Hory Béla: *Petőfi Kolozsvárt*. Petőfi Múzeum V. k. 101. l.

be Kolozsvárra. Így öt Petőfi tordai útjai előtt csak közvetett úton, a közös, a fentemlített kolozsvári ismerősöktől nyert értesülésekből ismerte. Ezekből tudta Petőfi azt, hogy Miklós lelkes, művelt, jómódú, vendégszerető férfiú, ki valamikor verseket is írt. Aki tehát őt méltó módon fogja fogadni, vendégül látni.

Itt és ezen a ponton nyer irodalomtörténeti érdeket és értéket a Miklós irodalmi munkássága, egykori poétai gyakorlati: *poétához szállt a költő!* Hogy az egyik költészetének fénye csak ritka és régebben elpislákoló mécses, a másiké pedig maga a kiteljesedett lírai tökéletesség, melynek verőfénye az egész művelt emberiségre egyre melegebben ragyog szét, az a lényegesen nem változtat. S ez az, hogy a költészet, az irodalom által kapcsolódtak össze.

És Petőfi bizalma, várakozása nem bizonyult hiúnak.

Három nap alatt — március 28—30. — a két férfiú egymást jól ismerő és kölcsönösen becsülő bizalmas barátta melegedett. Petőfit Miklós és családja szívesen fogadta, tisztességül, kitüntetésnek vette a szabadság lánglelkű harcos költőjének náluk időzését. Férj és feleség, az egész parókia az erdélyi vendégszeretethez minden gyöngéd figyelmességével, és kedvességével gondoskodott arról, hogy a költő jól érezze magát körükben, pihenjen. És a költő valóban jól érezte magát. Szívesen beszélt magáról, feleségéről, a hadi helyzetről, a költészetről, a maga költeményeiről. Ott írta volna Petőfi *Az erdélyi hadsereg* c. költeményt is Bem brassyi és szebeni győzelmeinek a hírére és hatása alatt. Írta volna, ismételjük. Mert a költemény keletkezési helyéül minden kiadás Bánffyhyunadot jelöli meg. Viszont a költő sajátkezű kézírata szerint a költemény kelte: Torda, márcz. 30. 1849.²⁰ Akár ott írta, akár pedig csak le írta Petőfi e költeményt, jele az annak, hogy Petőfi nem csalódott Mik-

²⁰ A Petőfi költeményeinek keletkezési helye nem mindig a költő által odajegyzett hely. *Vajdahunyadon* c. költeményéről pl. biztosan tudjuk nemcsak a Vajdahunyadon tartózkodásának csak pár órányira terjedő tartamát véve fontolóra, hanem a Gesztessy László honvéd törzsorvos elbeszéléséből is, hogy nem Vajdahunyadon írta, hanem Vajdahunyadról eltávozva az nap (ápr. 14-én) este Hátszegezen. (L. Havas Adolf: *Petőfi Sándor Összes költeményei*. III. k. 657—58. l.) *Az erdélyi hadsereg* c. költeménynek csak egy kézírata maradt ránk. Az, amelyik a Miklós-család birtokában maradt fenn a költő sajátkezű leírásában, névalírásával és a fent idézett keletmegjelöléssel. (A kézirat facsimilejét l. Petőfi Múzeum. 1888. évf. 1 sz.-hoz mellékelve 41. l.) Várady Károlyné Miklós Ida a költemény keletkezésének körülményeit és óráját is pontosan és részletességgel elmondja. De az is bizonyos, hogy a költemény nyomtatásban először nem a Miklóskéknál fennmaradt kézirat után jelent meg, — ez csak 1888-ban vált ismeretessé —, hanem a költőnek egy másik ú. n. múzeumi kéziratából. Megjelent pedig nyomtatásban először külön röplapon Szászsebesen ápr. 3—12 közt, másodszor pedig a *Közlöny* 1849 ápr. 26 sz. (Havas i. m.

lósék vendégszeretetében, szívességében, hanem viszontlátásra köszöntek el egymástól március 30-án. Semmi kétség sem lehet abban, hogy e három nap alatt kifejlődött bizalmas viszony és barátságos együttlét emléke és hatása alatt vette magának Petőfi a bátorságot, hogy négy hónappal később, 1849 július 19-én késő este minden előzetes híradás vagy megkérdezés nélkül ismét beszállásolja magát Miklósékhoz. Még pedig most már nem is egyedül, hanem egész családdal, feleségével, kisfiával s ennek Szalontáról magukkal vitt dadájával együtt.

Petőfi most sem csalódott a Miklósék barátságos vendégszeretetében. Feleségét is kellemesen lephette meg a Miklós család, elsősorban Miklósné, a háziasszony feléje irányuló gyöngéd figyelmessége, komoly és fontos dolgokban épűgy, mint apró-cseprő ügyekben tanúsított megértő, segítő, szíves készsége és gondossága. Petőfi már harmadnap eltávozott a kedves körből, de Júlia még három és fél hétig, augusztus 14-ig talált barátságos otthont Miklóséknál. Ott tartózkodásuk külső eseményeiről kevés a pontos és megbízható adatunk. Azt tudjuk a Miklós-család emlékezéseiből, de a Júlia kéziratos feljegyzéseiből is, hogy másnap, július 20-án a háziak társaságában kirándultak a híres, nevezetes tordai hasadékhöz. E kirándulás alkalmas volt arra, hogy a költő és felesége lelkét gyöttrő nehéz gond legalább pillanatnyilag megereszkedjék. A költőt izgatta a Bem táborába utazás sürgős vágya, emésztette övének jövőndő sorsa. Júlia pedig rettenve gondolt a bekövetkezendő elválásra és érthető aggodalommal, sőt kétségbeeséssel férje, gyermeke és a maga életének a bizonytalanságára. Ám a Miklósék derült barátsága, természetes kedvessége mindkettőjük nehéz percein könnyített. Július 21-én reggel aztán megtörtént az elválás. Petőfi elbúcsúzott feleségétől s elindult a harctérre. Feleségét és kisfiát azonban mint az ezidőszerint legbiztonságosabb és legjobb helyen — nyugodtan hagyta ott, rábízva a Miklósék gondviselésére és barátságára. Pár nap múlva a harctérről feleségéhez írt (Miklósékhoz Tordára címzett)

657 l.) Azonban sem a röplapon, sem a *Közlönyben* a keletkezés helye nincs megjelölve, bár a múzeumi kézirat on ott áll Bánfyhunyard, mint keletkezési hely. Véleményem szerint nem valószínű a költemény Bánfyhunyardon való szereztetése. Petőfi Bánfyhunyardon csak átutazott, tehát legfeljebb pár órát tölthetett ott, s így a költeménynek csak az eszméje foganhatott ott. Költeménnyé érlelődése, versbe öntése később, a nyugalmas tordai tartózkodás alatt valósulhatott meg. Úgyhogy iratási helye csakugyan Torda és nem Bánfyhunyard. A végső szó kimondása előtt azonban megvizsgálandó, vajjon az ú. n. múzeumi kézirat on a Bánfyhunyard jelzés a költő sajátkezű írása-e. Ha igen, akkor feltevésünk, amelyik a Miklós Ida elbeszélésén alapszik, nem helytálló, mert Petőfi a költeményt Tordán csak leírta Miklósnak, de nem ott, hanem csakugyan Bánfyhunyardon írta.

levelében is a baráti szeretet bizodalmas megfogalmazásában küldi üdvözetét a kedves házigazda-barátnak. A magára maradt Petőfiné három és félhétre terjedő ott tartózkodásának eseményeiről, napirendjéről szintén sokat nem tudunk. Minden idevágó visszaemlékezés és utólagos feljegyzés csak több-kevesebb valószínűségen alapszik. Felvett tárgyunkra nézve azonban e részletek és napi események ismerete nem is fontos. Csak az a fontos, hogy Petőfiné sohasem érezte és tapasztalta azt, hogy akár maga és gondjai, akár kislánya, nyűgösködése a háziaknak terhére lett volna. Nemcsak a hasonló helyzetbe került háziasszony és családanya kényes helyzetét azonnal megérteni és méltányolni tudó női felfogás, de az apróságokkal kevésbé törődő férfi észjárás is tüstént megállapíthatja, hogy elsősorban a háziasszony, Miklós Miklósné Domján Eszter tapintatos, nemes lelkületének az érdeme az, hogy Petőfi és Petőfiné is mindvégig jól érezte magát náluk az ő-tordai parókián.²¹ Eltávozni is innen a szintén anya-háziasszonnyal és gyermekeivel együtt távozott el Júlia augusztus 14-én, az orosz hadsereg közeledtének hírére. Miklós Miklós küldte be a két egymást megértő asszonybarátot és anyát a gyermekekkel együtt a rokon Várady-családhoz, Kolozsvárra. (A mai Szentegyház-utca 15. szám a. Horváth, ma a Várady-féle házba.) Úgy ítélte meg, hogy Kolozsvárt mégis csak biztonságosabb mind övéinek, mind a rábízott Petőfinének és gyermekének az élete és sorsa. Maga mint lelkész — pásztor a nyájánál — helyt maradt, csak családját és vendégeit menedékelte. Megtette mindazt, amit jóbarát és szíves házigazda adott helyzetben csak tehetett.

Ez, és nem egykori szépirodalmi próbálkozásai és halotti orációi a Miklós Miklós tiszteletes úr pályájának emlékezetre méltó érdeme. Az, hogy a szabadság—szerelem halhatatlan költőjét és családját illendőképen fogadta, megtisztelte, gondját viselte. Neve ezért méltán tapadt oda elválaszthatatlanul és időtlen érvényességgel a Petőfi nevéhez.²²

Ezért, úgy hisszük, pályájának, egyéniségének e vázlatos rajza nem felesleges sem az irodalomtörténeti érdeklődés, sem a nemzeti kegyelet szempontjából.

KRISTÓF GYÖRGY.

²¹ A parókia falába illesztett emléktábla csak ennyit mondott: *E házban szállott meg Petőfi Sándor 1849. július 21-én.* Mégis a bécsi döntés után a román igazgatás parancsára az emléktáblát el kellett távolítani, le kellett venni. Pedig a kérdéses fal utcára néz ugyan, de nincs útvonalban. Közben keskeny virágos kertecske terül el. A parókia és emléktábla képét l. Mikes Lajos: *Szendrey Júlia*. műmelléklet 33. l.

²² Halála is 1869. március 28-án a déli órákban állott be. A családi emlékezés szerint ugyanennek a napnak az évfordulóján és ugyanabban az órában, amikor Petőfit először fogadta vendégül.

ADATTÁR.

ISMERETLEN TOMPA-VERSEK A MASODIK LOSONCI VERSESKÖNYVBEN.

1943 őszén a losonci gimnázium tanári könyvtárában egy kéziratot találtam; címe *Hazai gyászidők*. Az ismeretlen gyűjtő a szabadságharc és az elnyomatás korának lírájából ismert és névtelen szerzőktől 51 jórészt titokban terjesztett verset másolt egybe. A gyűjtemény tehát a 48-as szabadságharc *bujdosókönyve*, mely a magyar nemzet lelkivilágának csodálatosan változatos és teljes tükörképe. Tartalmának részletes ismertetésére nem térek ki ez alkalommal, csupán a verseskönyvben olvasható *Tompa-versekkel* foglalkozom.

A verseskönyv a következő Tompa-verseket tartalmazza:

1. T. M.: Huszárdal.
2. T. M. 1850.: A gólyához.
3. T. M.: A honvéd.
4. T. M.: A szegény honvéd.
5. Tompa: Az üres koporsó.
6. Tompa Mart. 10. 1850.: Fiam születésekor.
7. Tompa Mihály: Épen mint a kakas...

E versek közül eddig teljesen ismeretlenek voltak a következők: *Huszárdal*, *A honvéd*, *A szegény honvéd*. Mindhárom vers a Világos után szétszéledt katonák sorsát siratja. Mindegyik után csak a T. M.-jelzés található ugyan, Tompa Mihály szerzősége mégis kétségtelen, mert *A gólyához* címűnél is ugyanazt a monogrammot használja az ismeretlen másoló. A költeményeken felismerhető Tompa jellegzetes stílusa, segítségünkre van továbbá a versforma is: Tompa számos költeményének ismertető jele az, hogy a versszak egyik sora (pl. a *Pusztán* címűben a második, a *Phönix regéjében* a negyedik) rövidebb mint a többi sor. Ugyanígy a *Huszárdalban* a második sor.

Az új Tompa-versek jelentősen gazdagítják a Bach-korszak költőjének politikai líráját: e kéziratban terjesztett versekben Tompa leplezetlenül fejezi ki gondolatait és érzelmeit; a *Honvéd* című költeményben pl. egy újabb, győztes szabadságharc gondolatával vigasztalja a magyar honvédet: „A jobb kor eljövend, midőn az egész haza a zsarnok vértől piros leend.”

Így beszél a virágregék és allegóriák költője, Tompa Mihály.

Közljük a három új Tompa-verset:

Huszárdal.

Borongva áll a bús huszár
Az ország-rom felett,
Szeméből a tört napsugár
Csal égő könnyeket.
Ez átka s csalfa üdve még,
Mit számára hagyott az ég.

Igába nyomta nemzetét
Véres visszavonás;
Meggyilkolta becsületét
Az ocsmány árulás.
Rád szolgáság bús napja vár,
Hajh, miért élsz, szegény huszár?!

Multjára búsán fölsóhajt,
Jövőjén elborul,
Sorsán a néma fájdalom
Panaszt csal ajkírul.
Panaszát, mely szívből ered,
Nincs már kebel, mely értse meg.

Elvérzettek bajtársai
Dicsőn a harcmezőn,
Fölöttük mint élő szobor
Ő ott áll könnyezőn.
Kiket feledés sírja zár,
Te gyászolod, szegény huszár!

Véres szabadságharc után
Hazája elveszett,
Melyért vért s éltet áldozott
S oly sokat szenvedett,
Hah, szép hazád, mely halva már,
Halj meg te is, szegény huszár!

Mellyel hön védte nemzetét,
Ah, hol van fegyvere?
Melytől hon — s nemzetgyilkoló
Ellene remege.

Koszorút nem nyersz rája már,
Elvesztéd azt, szegény huszár!

Lovagját mely gyorsan vivé
Véres csataiban,
Mely büszkén járt, min ült ura,
Hol a szép paripa?
Csont, bőre csak, igába jár,
Kocsisa vagy, szegény huszár!

Beheggedtek mély sebei,
De szíve még sebes,
Gyógyírt reája, enyhítőt,
Ah, hasztalan keres.
Mit sorsod nyújt, méregpohár,
Ez jutalmad, szegény huszár!

Kínzó rabságból visszajött,
Mint egy ágrulszakadt,
De résztvevő kebelre, hajh,
Mi kevésre akadt...
Ki hű keblet feléje tár,
Nem lel rokont a bús huszár!

Ah, hol talál véd- s menhelyet,
Hol biztos nyugtanyát,
Hol hű kebelt, mely ossza meg
Vele szent bánatát?
Kinek szemén enyh könnyű ár,
Gyógyírod lesz, szegény huszár!

Temetve van híre-neve,
Lehunyt fénycsillaga.
Mint üzött vad, hegy-völgy ölén,
Bolyong a harc fia.
Ki fénylett, mint a napsugár,
Futócsillag lett a huszár!

Meghalt keblében már a hit,
Meg eszme, gondolat,
Nem óhajt többé s nem remél,
Nincs rá föltámadat,
Sorsodon nem hull könnyű-ár,
Feledve halsz, szegény huszár!

A honvéd.

Koldult a honvéd a hazába', mert
 Nincsen mit ennie...
 Hol dicsőséget keresett,
 Most mit kell tennie?!
 Oh, adjatok alamizsnát szegénynek,
 A megölt anya árva gyermekének!

Hol ragyogtál miként az üstökös,
 Küzdöttél lelkesen,
 Ott félni kell, hogy nem kapsz enni sem,
 S meghalni kell éhen,
 Pedig reá van írva homlokára:
 „Sokat áldoztam a magyar hazára”.

Szegény honvéd, ki annyit izzadtál
 Csatáin honodnak,
 S kerestél babért, érdemjeleket
 Szivedre magadnak,
 Mivé levél? szép babéraid helyett
 Tövist kaptál, koszorút, eltépettet!

Oh, hívjátok házatokba őt
 S mentsétek életét,
 S meglátjátok, mi szépen beszél
 Szegény hazája esetét.
 Könyörüljete, kegyetlen emberek,
 S néma búja keservére nézzetek!

S te jó honvéd, csak tűrj, csak várakozz,
 A jobb kor eljövend,
 Midőn az egész haza a zsarnok
 Vértől piros leend!
 Adjatok addig kenyeret szegénynek,
 A megölt haza árva gyermekének.

A szegény honvéd.

„Irgalmazz, egy-két fillért adj,
 Oh nézd, inségem mely nagy!
 Jó úr, im éhen szenvedek,
 Lélekben erős, testben beteg.
 Nincs kenyerem, barátom, apám,
 A harc mezején rég elsiratám.”
 — Koldulva sóhajt egy csonka csatár
 Pest népe között, hol tétova jár. —

„Te naplopó, helyke fiú, dologkerülő,
 Rest vagy arra is, hogy megemeld süveged,
 Fogadd ezt tülem, im ez a felelet,
 — Egy dús uraság így szidja ki őt,
 És arcul üti a kéregetőt.
 El messze repül legott a süvege,
 Ő a szégyen alatt majd elmerüle.

S a köpeny utána esve lehull,
 Elsápad az úr, majdan fölpirul.
 Az utca népén síri csend honol,
 Mert a fiúnak két karja sehol. —
 „Bocsáss meg, eképen esedezett,
 Hogy meg nem emeltem süvegemet.”
 „Bocsáss te viszont — szégyelve az úr, —
 S vedd mindenem ime birtokul.”
 Ujjáról egy gyűrűt azonnal od'ada,
 Csókolva kigyulladt arculatát.
 Az utca népe szeme könybe merül,
 A bajnok, ezen szokva, derül.
 „Oh édes hazám, köszönöm neked,
 Szívembe' veszem le a süveget.”

T. M.

Közli: KASZAB ANDOR.

SZEMERE MIKLÓS LEVELEI ERDÉLYI JÁNOSHOZ

(Első közlemény)

Erdélyi János a XIX. sz. közepén vezetőszerpet vitt irodalmi életünkben. Elévülhetetlen érdemeket szerzett sokrétű munkásságával.

Fiatal éveiben Pesten élt, részeseként a Főváros forrongó irodalmi életének. Az összeomlás után nehéz körülményei a sárospataki elszigeteltségbe kényszerítették. Kiszakadt a központból, de gyakori utazásaival s élénk levelezésével tartotta fenn a kapcsolatokat.

Levelezésének nagy része birtokomban van az irodalmi hagyatékát magában foglaló *Erdélyi Tárb*an. Ez a kb. másfélezer levél hű tükre dolgoz életének s korának. Képek az akkori szellemi, politikai életből, a negyvenes évek jellegzetes vezéralakjairól, a forradalom utáni válságos időkből, majd a protestáns szellemiségű lelkes pataki írói körből, melynek, — mint a *Sárospataki Füzetek* alapítója s szerkesztője, — vezetője volt.

Mint nélkülözhetetlen munkását a magyar művelődésnek Aranytól Szász Károlyig, Madáchtól Szigligetiig, mindenki fölkereste soraival. Éppen olyan bizalommal fordult hozzá Toldy s

Gyulai vitás kérdésekben, esetleg kútfőért, mint Greguss Ágost, vagy Révész Imre.

Tervem e leveleket mind kiadni, jelenleg azonban egy kis hányadát szemelem ki: a Szemere Miklóssal folytatott levelezésük egyik részét: az Erdélyihez írt leveleket. U. i. a Szemeréhez írtakat, édesapám, Erdélyi Pál, ritka érdekessége miatt már megjelentette az *Akadémiai Értesítő*ben. Ez a csoport különösen azért érdekes, mert bizonyítéka egy hosszú életen át húzódó barátságának s írója színes, változatos érdeklődésű egyéniségének megnyilatkozása: negyedszázad életének vetülete.

Mindketten a kibontakozó nacionalizmus lelkes, önzetlen bajnokai voltak.

Az ősi, népi forrásból fakadó s hatványozott lehetőségeket magában hordó nemzeti szellem, kultúra kifejlesztésének s az európai szellemközösség keleti védváraivá való emelésének vágya rezgett a levegőben, nemcsak a budai vár fölött, hanem szerte az országban, a lasztóczi kúria vidékén is. Mindenki dolgozott, aki tehette s értette módját. A nagy szellemek tudatosan, a kisebbek pedig az ő nyomukban, de nem csekélyebb jelentőséggel. A központ vezéregyéniségei s az egyes vidékek hangadói közt szétszakhathatatlan kapcsolatot létesített az egységes nemzeti akarat. — A nagy fényforrás, Pest, mellett csupán szétszórt mivoltjuk miatt kisebb, de nem értéktelenebb csillagok tündököltek s enyhe sugárzással vonták be — útát mutava — vidéküket, a Duna partjaitól messzeeső erdélyi, felvidéki, tiszaháti, zempléni szellemzónát.

Ilyen sugárzó fényforrás volt a lasztóczi birtokos: Szemere Miklós és az ő pataki tanár-barátja: Erdélyi János.

Hogy kellően tudjuk értékelni s élvezni Szemerének Erdélyi Jánossal folytatott levelezését, föl kell idéznünk Szemere Miklós alakját, mondani néhány szót életéről, költészetéről.

Érdekes egyénisége volt a XIX. sz. közepének. Eredeti lényé, sokoldalú tehetsége, politikai szereplése s újszerű költészete őt az akkori magyar élet ismertebb személyiségei közé sorozta.

Mozgékony, minden iránt fogékony lelkével mindenütt otthon volt. Bécs képtáraiban éppen úgy ismerték, mint a pesti irodalmi s politikai berkekben. Mert nemcsak a dal műzsájával jegyezte el magát, hanem sikeresen kezelte az ecsetet s meglepően jól faragott, nem beszélve különös fizikai ügyességéről s vadász szenvedélyéről.

Körülményei alakulása folytán Lasztóczon töltötte egész életét, ott született s ugyanott halt meg.

Elszigeteltségét gyakori utazgatásával és sűrű levelezésével ellensúlyozta. Mindenkit ismert, mindenki szerette. Vonzotta baráti körébe az embereket. Fölkeresték lasztóczi magányában — személyesen vagy írásaikkal. Nem egy csendes filozofálgatás, vagy vig borozgatás nyúlt a késő éjszakába s nem egy szép költői levelet sugallt az őszinte baráti érzelem. Akiben valami te-

hetséget, eredetiséget, őszinteséget, tehát rokonlelküséget fedezett fel, azt megkedvelte. Örmmel üdvözli az ifjú poétát, a toll művészt. Kezet fog a nemzeti ügy harcosával. Buzdít s erősít, tanít, ítél. Dicsér és gúnyol. Hol a szív hangján szól, hol az ész tiszta logikájával harcol, máskor meg sértett büszkeségében az indulattól elragadtatva kiméletet nem ismerően sebez. Ha ideig-óráig megsértett is embereket, főleg csípős öregkori verseivel, búskomorságig fajult kedélyállapota szarkasztikus pasquilljaival, azért mégis egyik legkedveltebb szereplője maradt a magyar közéletnek.

Soha nem lanyhuló, örökös mozgásban lévő, eruptív szelleme egyszer a belső feszültségtől robban ki, másszor külső nyomás, vagy összeütközés következtében árad szét. Nagy élmények, lelki megrázkódtatások után tollat ragad, hogy versekben, vagy levélben adjon visszhangot az átélteknek. De íróasztalához vonza akkor is valami, mikor a szellemi életben egy-egy gondolat születik, fogalomná tisztul, testet ölt s kibontakozik a megérzők, kezdeményezők s továbbfejlesztők nagy aktivitásában, lendületében. Harcol velük, ha meggyőződése úgy hozza: ellenük. Minden egészséges eszmemag termőtalajra talál benne. Főagítátorává válik s lankadatlanul küzd érte még akkor is, midőn a zászlóvivő karja régen lehanyatlott már s elnémult a harci zaj.

Haláláig friss szellemmel, gyermekes buzgalommal, az alkotás élvezni tudásával irogatott és rendezgetett, támadott és védekezett.

Ősnemesi család ivadéka. Bár nem volt benne semmi kevélység, mégis büszke volt arra, hogy Huba vezért tarthatja ősenek. Elei a nemzeti élet jeles fiai voltak. Sokat szerepelnek a történelemben. Hallunk egy Szemeréről Vata hadnagyáról, egy másik Csák Máté neves kapitányaként küzdött a betolakodónak vélt idegen király, Károly Róbert ellen. Ők is csatlakoztak a reformációhoz s résztvettek mind a vallásháborúkban, mind a szabadságért vívott felkelésekben.

Családjuk egyik ága Borsodban telepedett le. Ebből származik Szemere Pál, — kívül még azon felül sógorsági viszonyban volt — Bertalan s György. Atyafiságban állt Fáy Andrással, a hasonló szellemű s lelkialkatú poétával. E nagytehetségű család legjellemzőbb tulajdonságai: a szabadelvűség, önzetlenség, büszkeség, az 1804-ben született Miklósban erősen kidomborodtak, betetőzve a humor isteni adományával, mely, mint vezérfonál, húzódott végig eredeti egyéniségén.

A falusi élet szeretetét, kedélyét édesapjától, a nagy kártyacsaták főhősétől, költői érzékét meg édesanyjától, a szelidlelkű, melankóliára hajló Vattay Krisztinától örökölte, ki nehezen fegyelmezte az apa — László — korai halála miatt az ő nyakába szakadt élénk, csintalan fiút. Közszájon forogtak

csínyei: haragos hímdaruval vívott párharcot, kéményen állt tótágast...

Hét éves korában már a sárospataki kollégiumban látjuk. Itt kitűnik eszével, testi ügyességével. A hit-bölcsészeti-jogi szak befejezése után joggyakorlatot folytatott nagybátyjánál, majd Pozsonyban írnokoskodott a diaetán. 1832—35-ig külföldi tanulmányútra ment. Fölkereste Bécs s Olaszország műgyűjteményeit, hazatérve feleségül vette Máriássy Annát, kivel mindvégig boldog házasságban élt. Az erélyes, ügyes asszony vezette a gazdaságot, mert Miklóst jobban érdekelte az irodalom, politika s a vadászat. Részt vett megyéje gyűlésein, Rákóczi Zemplénjének ellenzéki szellemétől átítatva kötelességének tartotta, hogy mindig a függetlenség gondolatának legyen szószólója. Küzdött a maradiak s az udvari párt ellen, nem olyan ragyogó szónoki tehetséggel, mint barátja, Kazinczy Gábor, hanem a szellem, az ész és élc kivédhetetlen fegyverével. Csipkelődő, gúnyoros versei rendkívüli népszerűségnek örvendtek Zemplénben. Az alkotmányos élet színes küzdelmeit festi Szemere egyik legnevezetesebb politikai gúnyverse, a *Mixtura*.

A szabadságharc alatt ő sem tudott otthon ülni. Önkéntes huszárnak csapott fel s néhány lelkes társával együtt Erdélybe vonult. Minden jól ment addig, míg fegyelmet nem tűrő természete miatt össze nem kapott felettesével, gr. Sztáray Nándorral. A vége párbaj lett, melyet rozsdás kardokkal, nagy titokban meg is vívtak.

Érdekes politikai kaland hőse volt a 60-as években. Mint meggyőződéses függetlenségi párti s a szabadság eszméjének fanatikusa, engedve elvtársai rábeszélésének, Pesten a belvárosi kerületben föllépett Deák Ferenc ellen. Nyilvánvaló volt kudarca a nagy férfival szemben, de elvhűsége vállaltatta vele a hálátlan szerepet. Ezek után könnyen megérthetjük Kossuth-hoz való határtalan ragaszkodását. Remeteségében meglátogatta s hosszú heteket töltött vele. Meggyőződéséért még legjobb barátait is földáldozta. Így került szembe Kazinczy Gáborral. Majdnem 10 évre szakadt meg gyermekkori kapcsolatuk s levelezésük, felfogásuk ellentétes volta miatt; mikor Szemere Erdélyben harcolt, Kazinczy G. — mint zempléni követ — hol a német, hol Kossuth, hol meg ismét Bécs ellen opponált.

Élete végén kedélye borongóssá vált. Keserű kifakadásaiban nekibúsult megnyilatkozásaiban alig lehet ráismerni a virgonc, játszi szellemű csupa-élc férfira. 1881-ben hunyt el.

Szemerét, a költőt, nem könnyű feladat jellemezni. Tehetségét nem méltányolták eléggé: sokkal gazdagabb egyéniség, mint híre sejteti.

Eredeti, önálló jelenség a magyar irodalomban. Függetlenségét itt sem adja föl; semmilyen irodalmi párthoz nem köti le

magát. Sokat tett az ifjabb nemzedékért, sokat a magyar költészetért.

Későn kezdett írni. Már jól benne járt a harmincas években, mikor műveivel megjelent a közönség előtt. Egyszer betegsége alatt lefordította Goethe néhány versét. (Nagy Goethe-kultusza egyébként Kazinczy Ferenc hatására fejlődött ki. A szomszédos Széphalmon élő öreg költő nagy figyelemmel kísérté a tehetséges ifjú fejlődését, irányította szellemét s alapozta meg nagy olvasottságát, unszolván őt a klasszikusok megismerésére.) E fordítások annyira tetszettek Szemere Pálnak, hogy mint kitűnő alkotásokat közzétette az *Athenaeumban* s ettől kezdve Kazinczy Gáborral egyetemben egyre buzdította az írásra.

Írói öntudata életre kelt, érzi tehetségét. Mint nagytudású, nagyolvasottságú embernek önkritikája is fejlett. Barátai egybehangzó véleménye s jogos elismerése a szorgalmas verselők táborába avatta. Egyre-másra küldi dalait a különféle szépirodalmi lapokba. Azonban az elfogultság hibájába soha nem esik, egyik verse alá például ezt írta: „átkozottúl huncfut rossz vers Szemere Miklóstól. Vallja Szemere Miklós 9. nov. 1844. Ujhely.”

Nagy barátja volt a szépnek. Amennyire lehetett, távol akarta magát tartani az élet kisebb kellemetlenségeitől, szívet-lelket elborító árnyaitól. Művészi hajlama, ezzel kapcsolatos érzékenysége csillan meg költészetében, mely a köznapi élet minden mozzanatát megörökíti s játékos, borús színeivel tárja elénk.

Költői pályáját két részre oszthatjuk; kb. 20—20 éves időszakokra: föllépésétől 60-ig s 60-tól haláláig.

Első verseit a formakeresés jellemzi.

Sokat küzdök, nem talál megoldást. Egyénisége nem alkalmas a német s görög klasszikusok követésére. Újító nem volt. Utánozni önrzete nem engedte.

Sok vívódáson ment át. Tanulmányai s íróbarátai a klasszikusok felé vonták, ám eredeti, korlát nélküli lénye járatlan útkra terelte. Független szelleme győzött. Talán több sikert ért volna el, ha a nemzeti ízlésnek kedvesebb klasszikusokat követi. (Hatott rá egy kevéssé az uhlandi, heinei forma, de idővel a könnyed népies alakot állandósította, de soha sem vált rabjává. Egy-egy jó gondolat, ötletes költői kivitelezés, eszmei tartalom kedvéért számtalanszor elhagyja a külsőleges követelményeket.)

Az első időszakban költészete szebb s mélyebb, emberibb, míg később korosodván keserősége és sértődékenysége erőt vesz rajta.

Kezdetben az élet művészeként kereste s élvezte a természet szépségeit a maga frissességében, napsugaras tájaiban. Humorával bearanyozta környezetét s kedélyével, örökké vidám társaságot teremtett maga körül. Azonban természetében rejlő, komorságra, meghasonlásra való hajlama már szembetűnik: a bánat hangja árad egyik-másik verséből, vonzó melankólia keríti hatalmába

dévajkodó lelkét. Nem hajtotta becsvágy! Nem kereste a népszerűséget. Be tudott telni az élet mély s szelid örömeivel.

Érdekes erős egyéniségnek ismerjük meg költészetében. Kikristályosodott emberismeret, éleslátás, férfias magatartás vegyül makacsságához s rátartiságához. Nem sóhajtozik, nem pityereg, mint számos költőtársa, a negyvenes évek szentimentális irányzatának követője. Teli van szeszéllyel, képpel, ötlettel. Szenvedélyes ellenzéki természetén nehezen uralkodik. Vad haraggal csap föl, de aztán szelid bánatba hajlik. Meglepő hatást ér el egyik-másik versének keresetlen őszintesége s nyers igazmondása.

Talán merészségével magyarázható nagy eredetisége, meg azzal is, hogy nem bevallottan az ész költője s nem csupán a szívé. Mindkettő bő forrása volt költői erének. Ezek birtokában lett nagy humorista, ki fölülemelkedik a napi dolgokon. S ezek birtokában lett színes költő, ki, nemcsak az élet, a természet szépségeit dicsérte, hanem komor oldalukat is megénekelte.

Az élet nyers zaja visszhangzik verseiben, de hálaadó imája is. A víg kacaj összevegyül a szüreti nótákkal, a politikai gyűlések zaja a kard csörtetésével, az ifjúság életmohósága az aggkor belenyugvásával. Kedélyes iróniája, költeményeinek utánozhatatlan jellegzetes bája, örökifjú hangja egyedüli jelensége liránknak.

Idővel inkább a szatira felé hajlik.

A politikai viszonyok romlásának következményében a nemzeti érzület hanyatlása miatt ostromozta az újabb nemzedéket, melyben nem látta már a küzdelmes életre való rátermettség testi-lelki biztosítékát, az ország sorsának megfelelő irányításához szükséges követelményeket. Anakreoni költészete hazafias pátoszú aggodalom, kétellyel teli jaj-kiáltás lett. Mint költő eleinte szórakoztatni akar, később hatni: kifakad, gúnyol, kárhoztat. Mindezek ellenére is lény a régi maradt. Csodálatos érzékét a világ költői tartalma iránt élete végéig megőrizte. Ha dörgedezett is az egyik percben, a másikban már tréfálkozott s humorizált.

Minden tulajdonság megvolt benne, hogy kitűnő szatirairó váljék belőle, de hiányzott egyéniségéből a fegyelmezettség. Nem választotta ki mindig a legmegfelelőbb vonást. Elsekélyesedett, egy-egy feltűnő tulajdonság szellemeskedő csipkelődésével. Még saját magát sem kímélte, ez kedves humort kölcsönöz verseinek.

Politikai szatirái még kevésbé sikerültek. Erős paspuillusokká süllyedtek gyakori személyeskedéseivel. Sértő nyersége, szarkasztikus gúnyja nagyban lerontotta értéküket. Politikai apostolnak képzelte magát, kinek minden eszköz rendelkezésére áll, hogy küldetését eredménnyel végezze.

Nem átlag-fejlődésen megy át költészete: A tiszta derű, gyermeki kedély, a természet, a család bohókás, meleghangú dalosá-

ból élete végén világ-embergyűlölő, önmagába roskadt poéta lett.

Ha most azt kérdezzük, miért nem válhatott a magyar életnek ez a színes ritka jelensége közkedvelté s olyan népszerűvé, mint tehetségénél fogva megérdemelte volna, elsősorban azt kell mondanunk, hogy szokatlan költői felfogása miatt. Általános nézet szerint a jókedvnek, örömnnek sokkal színtelenebb a hangja, mint a fájdalomnak. Az örömujjongás nem férkőzik annyira közel a szívhez, mint a bánat, a kín okozta zokogás. Szemere éppen különösen gyöngének tartotta a panaszkodást s férfiatlannak a nagy lelki elomlást. Azonban őszintesége rovására megy örökös játsziséga. Van emberi szív, mely nem fáj néha, sőt elég gyakran? Van emberi élet, mely nem küzdelem? Soha nem szűnő hahota visszás érzést kelt. Bele lehet fáradni a boldogságba is, s elveszti értékét, ha nem a bánat könnyeiben tükröződik néha. Továbbá a mult század szentimentalizmusa, schuberti beállított-sága sem rokonszenvezett epikuri világnézetével.

Egy másik tényező pedig, amiért aránylag kisebb tehetségek váltak divatos költökké, a magyar költészet s líra az egész országban elismert jellegzetessége: halk mélabú, nekikeseredés. Van szava a jókedvnek is, de nem állandó jelleggel, csak röpké pillanatokra, hogy aztán ismét szóhoz engedje jutni az uralkodó témát. Szemere zajos, csapongó dalai nem hozták rezgésbe a magyar ember melankóliára hajlamos szívét.

Ezek miatt (a siker sarkkövei) nem tudott Szemere állandó kapcsolatot kiépíteni a közönséggel. Saját maga is tudta, hogy nem szeretik eléggé. Így ír erről Sárossy Gyulának: „Szemere Miklós, kit a magyar irodalom eddigi érdemei szerint nem méltányolt. Erre csak azt mondom, ha hiszed, hogy szeretni méltó vagyok, hát szeressetek, méltányoljatok, de ez nem olyan könnyű dolog: az egyszer gyökeret vert véleményt nehéz meg-hódítani.”

Versei életében nem jelentek meg összegyűjtve. Csak halála után került veje — Payzsos Andor — rendezésében kiadásra a Nemzeti Könyvtárban. Közkívánatra már Szemere is elkezdte rendszerezni szanaszéjjel heverő verseit. Nagy részét össze is írta, s szekrénye polcára tette. A szobalány onnét vette mindig a gyujtóst, s egynéhány hét alatt alaposan elbánt a ritka kincscsel. Egy másik nagyobb csoportja műveinek még erdélyi kalandja alatt a dési összecsapásnál veszett el a nyeregtáskával együtt. Szemere mindezekben végzetszerűséget látott, s mint változtathatatlanba belenyugodott.

A 99 dombú Lasztócza a büszke kollégiumfészekből, Pataktól alig néhány órai kocsijárással fekszik. 1852 óta tartózkodik itt Erdélyi János, mint a Jogakadémia tanára s az ottani szellemi élet vezetője és Szemere legőszintébb barátja. Ismeretségük Patakon kezdődött. Talán ezért is értették meg egymást olyan jól, mert egyforma nevelést kaptak, nagy tanárok nagy egyéniségei,

neves férfiak irányították fejlődésüket. Nem voltak egykorúak, Szemere az idősebb korosztályhoz tartozott, de a magyar Oxford évszázadokon át kialakult s néhány év alatt nem változó légköre, szellemisége egyforma ötvözzel vonta be az egyébként ellentétes természetű két fiatalember lelki s szellemi adottságait. Sok színes teheség bontakozott ki a Rákóczi-vár tövében, a magyar művelődés fellendítése érdekében belső ösztökélést, igaz elhivatottságot érző ifjak egymással versengtek örökölt képességeik kifejlesztésében, csiszolásában s a megszerzendők mennél gyorsabb s alaposabb elsajátításában.

A „Pataki önképző társulat”-hoz, e lelkes ifjak seregéhez tartozott ez időben Kazinczy Gábor, Mecsey Mihály, Vályi Tamás, Terray Károly, Kramarcsik Károly, Lengyel Tamás, Evva András stb., kik idővel mint lelkészek, közhivatalt viselők s íróemberek a nemzeti kultúra fölvirágoztatásának lelkes munkásai voltak.

Szemere s Edélyi ismeretsége Patakon keletkezett, de csak később, a negyvenes évek felé mélyült el. A 12 évvel idősebb Szemere már mint kész ügyvéd tartotta fenn a kapcsolatot volt iskolájával s a pataki önképző társulattal, s innét csak futólag ismerhette a csöndes, nyugodt kedélyű Erdélyi Jánost. Minden jel szerint Erdélyinek a Kolossy, Cseleji s Máriássy családoknál vállalt tanítókodása alatt kerültek közelebbi összeköttetésbe, lettek kölcsönös megértésre. Az örökké nyughatatlan, sziporkázó szellemű, féktelen, dévaj Szemere önkéntelenül is vonzódott a nyugodt, derűs, kiegyensúlyozott, megfontolt, nagy tudású Erdélyihez. Kapcsolatuk annyira mélyült, hogy Erdélyi Pestre költözése után kb. 1839-től leveleztek. Az Erdélyi-Tárban csak az 1841-től kelt levelek vannak meg, de a birtokban lévő első 1841. jan. 17-i levél tárgya s tartalma arra mutat, hogy nem ez az első levél, mely jó negyedszázadig tartott levelezésüket megindította. Vannak még Szemere-levelek, melyek nincsenek nálunk. Az I. T. K. is közölt előző számaiban nem egyet, magánkézben is akad kiadatlanul, de én most csak az Erdélyi-Tárban rendelkezésemre álló anyagot ismertetem s közlöm.

25 éves levelezésük annak a bizonyítéka, hogy a két férfi őszintén szerette s becsülte egymást, hogy Erdélyi nagy nyugalman s csöndes, bölcs lévén s megértésén minden fennakadt, nem verődött vissza sebet okozva az érzékeny lelkű s hirtelen haragú Szemerére. Szemere gyakran kereste fel barátait leveleivel, de sokszor is tette le a tollat egy-egy sértőnek vélt megjegyzés vagy számára nem megfelelő s elítélendő magatartás miatt.

1852-ig Erdélyi Pesten, külföldön, majd ismét Pesten tartózkodott, a fegyverletétel után meg bujdosott. Ezekből a zavaros időkből szörványosan maradtak fenn levelek. 1852-től, pataki meghívásától kezdve állandó szomszédságban éltek. Egyre sűrűbben kopogtatott be Szemere a pataki könyvtárban dolgozó tanár-

hoz, hol személyesen jött széjjelnézni, adomákat, ismerősökkel történt eseményeket újságolni, hol levélben küldte üdvözlését s tárta elő panaszait vagy örömét.

Hozzá fordult, ha ország sorsát érintő kérdések izgatták, s őt kereste fel, ha kis lányai betegségét kellett valakinek — megértő szívnek — elpanaszolni, vagy ha ügyesbajos dolgai nyugtalanították, családi, gazdasági kellemetlenségek érték.

Tőle kért tanácsot, hogy s mint kell eljárnia a Kisfaludy-Társaságba való választása alkalmából? Kinek s mi módon szokás megköszönni, mely formában illik tenni? — „mert — úgy mond — gyöngé inpatiens vagyok én mintaszerű formaságban, ha tudtam is már valamelyest, újra elfeledém”.

Neki méltatlankodik az Akadémiától kapott adhortatio miatt. U. i. 1863-ban megválasztották akadémiai tagnak, de még 1865 végén sem tartott székfoglalót, pedig a szabályzat értelmében a megválasztástól számított egy éven belül eleget kell tenni az ezt szabályozó követelménynek, ellenkező esetben érvényét veszti a tagság. Erre Arany János, az akkori főtítkár, szólította fel. Szemerének rosszul esett ez az adhortatio. Elhatározta, hogy leköszön; aktív részt eddig sem vett tudományos munkájukban. Eljárogatott üléseikre, de csak futó vendégnek érezte magát a sok fiatal közt. „Kihez intézzem leköszönésemet a tagságról? — kérdi barátjától. — Kicsapom magam közületek. Az akadémiának sincs legkisebb haszna az ily röst tagból, — nekem sincs belölle...” „Biz én Herkó páternek sem írok székfoglalót. Többet mondok: az adhortatio után, ha elkezdett értekezésem már kész volna, sem küldeném el, vén vagyok én már iskolás gyerekeknek.”

S ami a leglényegesebb: egy időben Erdélyi János töltötte be az összekötő szerepet Szemere életében s költészetében Lasztócz és Pest, az otthoni pugillaris és fővárosi folyóiratok közt. Mint Bajza s Garay munkatársának s barátjának, neki küldte verseit az *Athenaeum*, *Almanach*, *Emlény* sat. számára, vele bíráltatta meg s általa kérte a szigorú szerkesztők jóindulatát, végül neki panaszkodott, ha vélt igazságtalanságok, méltánytalanságok érték.

Az ő véleményét kérte ki költő társaival, kortársaival való nézeteltéréseiben, irodalmi vitáiban.

Jelentősebb viszálya volt Petőfivel, s nagy port fölvert polémiaja Brassaival; részletesebben ismertetem ezeket, hogy leveleinek idevonatkozó részeit követhessük s Szemere magatartását megérthessük.

Nem szerette Petőfit. Dölyfös, fölfuvalkodott kölyöknek tartotta, ki sikerét főleg Vahot Imre ügyes propagandájának köszönheti. „Adta volna Imre 3—4 darabjával évenként verseit, mint adta Bajza az enyémet, kétségkívül elhangzottak volna. Őt egyenesen Imre hozta hírbe...”

Petőfi nem teremtett új korszakot. Szerinte az új korszak teremtette őt. „Azon pálya, melyen ő jár, többek által kísértetett már előtte... Erdélyi János és társai készítették elő a közönséget a népies elemre való figyelmeztetéssel.”

Utólérhetetlen genialitását elismerte, mint költőt nagyon értékelte, de eredetiségét néha kétségbevonta. Pedig felfogása szerint a valódi költő leglényegesebb tulajdonságai közé tartozik a sajátosság, azon vonás, mely őt a többitől megkülönbözteti.

Mindettől függetlenül költészetét szilaj csikóhoz hasonlította, melyet fékezni nem lehet.

Miért nem szenvedhette Petőfit, az embert? Ennek eredete s rövid története a következő.

Szemere 1845-ben Pesten járt. Petőfi azt mondta rá egy búcsúlakomán, hogy azért jött volna a fővárosba, hogy valamelyik szerkesztőt rávegye fényképe kiadására. Ezt a kijelentést az *Életképekben* is megismételte. Ez annyira felbőszítette Szemerét, hogy az *Irodalmi Őrben* válaszolt is rá, mondván, hogy esze ágában sem volt lefestetni magát, sőt Sárosy mondására kifejtette, hogy elve ellenére valónak tartja és semmi esetre sem teszi meg. Egyelőre nyugalom lett!

De Petőfi nem felejtván a nyers visszautasítást, 1847-ben közzétett *Úti leveleiben* megint előhossa 45-i állítását valahogy így: beutaztam Szemere 45 frt.-jával a Felvidéket, melyet akkor kaptam tőle, mikor Pesten járt, hogy arcképét lefestesse. Erre Szemere egy verssel válaszolt *Petőfi a Kálvinista Rektorhoz az Aggteleki barlangban* címmel, melynek refrainje így hangzik: „Az ebrúdon kivettetett Marci zöld írója vagyok én”.

Az ország ünnepelte s nevettek Petőfin.

De még ez sem volt elég. Kezdett dolgozni Petőfi népszerűsége csökkentésén. Mikor hírért vette, hogy Petőfi Zemplénbe készül, Kazinczy Gábort támadja meg, ki akkor Zemplén szellemi életében vezető szerepet töltött be, hogy Petőfi szekerét tolja azzal, hogy dalait betaníttatja. Kazinczy „Irritabile genus”-nak minősíti a költőket, s érthetetlennek találja érzékenykedésüket. Kimondottan nem taníttatja be a dalokat, de időtlenségnek tartja, „hogy kerülgessem, hogy Petőfi dalai ne daloltassanak”.

Mindenesetre érdekes meghallgatni Szemere saját nyilatkozatát erről a vitáról, melyet Pajor István barátjának tett meg s elének tárja az alapneheztelés okát. „Soha tán költő nem csüggyött úgy költőtársán, mint eleinte Petőfi rajtam.” Elmondja, hogy vitatkozott róla Vörösmartyval, Vachott Sándorral s másokkal, kik még akkor nem sokat tartottak róla. Még anyagilag is támogatta. Egyszer Pestről együtt utaztak el Miskolcig, ő haza, Petőfi Eperjesre Kerényihez, Tompához, őket megismerni. Miskolcon egy szobában aludtak s Petőfi érdeklődött a *Cipruslombok*-kal kapcsolatos véleményéről. Szemere aránylag ezen versekkel volt legkevésbé megelégedve s hozzátette, hogy miért írta egyáltalán

Etelkéhez, mikor ő rá se hederített. Erre tűzbe jött, vitatkozott s a Pilvax hölgyei által elkapatott költő haláláig neheztelt rá. „A Marci zöld írója” refrainú vers nem légből kapott koholmány, hanem pozitív alapja is van. U. i. Etelka valóban nem szerette P.-t. Vachott Sándor szerint nevetnie kellett, ha meglátta. De nem csoda, mert nevetséges is volt a Zajtai István mentéjében járó-kelő, kit még komikusabbá tett a bő májbőr csizma karikás lábaival.

Rossz néven vette tőle Szemere, hogy annyira propagálja magát. Kinyomatta, hogy falura megy s ott fogja Zöld Marcit megírni Egresy Gábor jutalomjátéka gyanánt. A dráma oly gyöngye lett, hogy nem fogadták el.

A két költő közt az ellentét megmaradt, sőt Sz. ahol tehetette, szúrta Petőfi felé. Kazinczy Gábor említett levelére elhallgatott ugyan, de a fulánk benne maradt végig. Csak jóval később, a 60-as években látja be, hogy nem ismerte Petőfi nem mindennapi lényét s nem értette őt meg: lángészt nem lehet emberi mércével mérni.

Sokkal nagyobb jelentőségű a Brassaival folytatott vitája. A kezdeményezők nem ők voltak, de aztán csatlakoztak a két párthoz, — meggyőződésük szerint. Brassait a gondolat helyesége, az igazság ereje, Szemerét meg nyughatatlan, minden eszmei harc iránt fogékony lénye vitte bele a küzdelembe. Brassai a logika nagy mestere, érvekkel, hideg fejjel küzdött, — míg Szemere sokkal szenvedélyesebben, ragyogó dialektikájára s nagy olvasottságára támaszkodott s védte álláspontját még akkor is, mikor a vita megindítói már letették a tollat. Brassai a tudós magabiztosságával, kissé fölényesen kezelte a vidéki költőt, mi még jobban ösztökölte Szemerét, hogy szellemes élcek s dőfésekkel fűszerezett, széleskörű ismeretet tanúsító írásokban cáfolja meg a kolozsvári polihisztornak egyszerű „falusi poétákról” alkotott véleményét.

Ezt a heves polémiát egy kritikai gondolat váltotta ki: „a művész egyéniségének tükröződnie kell a műben. Ha a nyelvkincs egy a képzet-kinccsel, ha a stílus természetes kifejezője az író lelkének, akkor ennek a kettőnek is olyan viszonyban kell lennie, hogy az egyikről a másikra lehessen következtetni.” Ez a gondolat megtalálható Brassainak „Edgar Poe” című tanulmányában is. A *Szépirodalmi Figyelő*ben hosszú eszmecsere fejlődött e nézetek tisztázására. Jósika Miklós egy röpirata robbantotta ki a harcot Brassai s Szemere közt.

U. i. Jósika *Regény s regényítészet* c. fejtegetésében válaszolt Brassainak egy bírálatára, melyet a *Tudós lányáról* írt a *Kritikai Lapok*ban. Ebben elítéli s igaztalanoknak tartja a kritikusokat, kik személyeskednek s ha a művet véleményezik, a szerzőt is bírálják s gáncsolják fölróva érzelmeit, felfogását.

Gyulai feleletében magától értetődőnek veszi, hogy az ember

s az író egy stílusával. Utána Szász Károly, majd Salamon Ferenc válaszolt. Végül Szemere is a küzdők sorába lépett Szász Károly s Jósika mellett törve lándzsát.

Salamon röviden, határozottan kifejti, hogy kivált az erkölcsi oldal mutatkozik meg világosan a költő művében. Az író oly hasonló művéhez, mint csak két tárgy lehet.

Szemere élénken ellenezte ezt, mondván, hogy író s műve közt nincs lényeges hasonlat, sőt... Brassai kérlelhetetlen logikájával szól megint bele a vitába. *Nincs már ismerettyü c.* cikkében így ír: „Író-t nem ismerhetni meg művéből az annyi, mint a fogalmat nem ismerhetni meg jegyeitől. Emberi jellemet csakis szavakból s tettekből ismerhetni s rajzolhatni, az írónak műve nemcsak szava, hanem tette is, aki ezt tagadja, tagadja a tárgyaknak ismerettyüik által való jellemezhetőségét és ismeretőségét.”

Salamon elsőrendűnek találta Brassai éles logikáját. Szemere nem hagyta ennyiben. Folytatta, de már személyeskedve, úgy hogy Arany, mint a *Figyelő* szerkesztője nem is engedte szóhoz, megtagadván válaszanak kiadását. Aranyt semlegesnek tartotta Szemere, de elutasítását a Brassai iránt érzett szimpátiának minősítette: „Szerkesztő Ur úgy bánik kedvencével, mint anya gyermekével, midőn azt az udvaron szemközt jövő pulykakakas elől kötényébe rejt. B. a szerkesztő úr által elkényeztetett öreg gyerek s a kényeztető dajkának csak örülnie kellene, ha vásott gyermekét valaki megfenyíti s legalább néhány percre megjavultan adja vissza ápolója ölébe.”

Arany erre a levélre sem engedett, mire Szemere saját költéségén nyomtatta ki Sárospatakon *Válasz Brassai ismerettyüjére* címmel.

Brassai sem maradt rest, Szemere ekkor nagy izgalomban felelt is, de ellenfeleit még sem sikerült meggyőzni, jóllehet borotvaéles logikája osztatlan csodálatot keltett a közönség körében.

Sikertelenségének oka talán az, amely szatiráira s bordalaira is jellemző: „az ellentéteket látta, az összekötő kapcsot fölfelezte, azonban az ellentétes vonásokat összeegyeztetni sehol sem tudta, melyek tulajdonképen csak látszólagos ellentétek az író s műve közt.”

A Brassai-polémia alatt különösen szüksége volt Erdélyi Jánosra. Elfogulatlan ítéletére, alapos ismeretére nyugodtan támaszkodhatott s tette is, mert teljes mértékben elismerte barátja nagy szellemét, rendszeres gondolkodását s higgadtságát. Addig nem írt s nem válaszolt, míg előzőleg mindenről ki nem kérte Erdélyi véleményét s objektív ítélete el nem hangzott.

Ilyen tökéletes összhangban élt a két barát egymás szomszédságában mindaddig, míg a sors közbe nem szőtt s Erdélyi csillaga váratlanul lehullt. 1868 januárjában örökre elhagyta pataki körét

s hű társait. Szemere egyedül maradt. Barátait egyre-másra temette. Az új nemzedék nem értet meg. Csodálta szellemét, eredetiségét, tisztelettel vette körül alakját, de a régi mély kapcsolatok meghittségét, szépségét nem tudta pótolni a hódolat, a letűnt ifjúság elvesztett társainak kedves hangját az elismerés zaja. — Egyedüli, magányos sasként kóválygott az irodalmi berkek fölött. Mindent látott, de sok mindent nem értett. Le-lecsapott a magasból sebeket osztogatva, önérzetet, hírnevet, hiúságot tépázva meg. Társalanságában végül is elvonult fészkebe, miután még előbb fölkereste álmai vágyát, a szépség-művészet-műveltség bölcsőjét: Görögországot s elbúcsúzott nagy barátjától, Kossuth Lajostól. Lasztóczi remeteségéből aztán már csak néha vetett egy-egy fölényes, kíváncsi pillantást a távoli zsbongó életbe, míg 1881-ben követte rég útrakelt Jantsiját.

47 levelet őriz az Erdélyi-Tár Szemere Miklóstól. Ez nem az összes. Hány kallódott el, hány lapul régi írások között, hallgatásra kárhoztatva?

47 levél mindmegannyi bizonyítéka Szemere színes egyéniségének s hangulatos lényének. Írt, ahogy kedve hozta, vagy amilyen mértékben problémái kínozták, de sokszor csak pillanatnyi elhatározás eredményeként ragadott tollat, vetett oda egy-két megjegyzést, üdvözlést s küldte el a külsőségek legcsekélyebb figyelembevételével. Sokról hiányzik a kellő megszólítás, aláírás, az utóirat hosszabb, mint maga a levél s a „Notabene“-k egész lajstromát lehetne fölállítani, de amit a leginkább szeret elfelejteni, az a dátum. A tartalomról, esetleg előforduló adatokból, papirosról, stílusról tudtam csak megközelítőleg megállapítani az időpontot, amikor levelét írta.

Stílusa változatos s lebilincselő. Hangja csapongó, szellemes, fentebb vázolt egyéniségének hű mása.

Leveleit olvasva egyénisége ellenállhatatlan bájjal telik meg. A nagyszívű férfi, apa, barát s rátarti költő szól, tréfálkozik, kesereg, szeret s barátkozik a múzsákkal.

Egy élet pereg le előttünk; egy ember minden gondja s öröme, törekvése s ernyedése. Egy mindenre kiterjedő figyelmi kultúremler írása alapján megjelenik egy-egy pillanatra kortársai, költőtársai, a barát megvilágításában nem ismert mozzanatban. Bajza, Garay, Tompa, Arany, Petőfi, Kerényi, Sárosy Gyula, Kazinczy Gábor stb. . . . vonulnak el előttünk.

Megelevenedik a gentry vármegye: Zemplén mozgalmas világa. Képek az akkori családi, társadalmi életről, a 80—90 év előtti viszonyokról.

Ez a 47 levél éppen úgy forrása az irodalomtörténelemnek, mint a történelemnek, szociográfusnak, pszichológusnak. De szórazható érdekes, utolérhetetlen kedvességű, őszinte soraiban. Egy századot ugrunk át s csodálkozva tapasztaljuk, mennyire máskép

látja a XIX. század kritikus lelkületű fia kora irányító eszméit s hőseit. Ki merné ma közülünk Bajza törekvéseit, irodalmi irányát „idétlen iskolá”-nak nevezni? Vagy például Petőfit a „dölyfős kölyök” kitételrel illetni? Vagy semmibe sem venni ma becsült írói körök, társaságok munkáját? Ezt csak az olyan szabad, mindentől s mindenkitől független elme engedhette meg magának, mint Szemere Miklós, kinek ritka érdekességű egyénisége vitt rá, hogy nálam lévő leveleit e helyen közreadjam.

Közli: ERDÉLYI ZSUZSA.

KÖNYVISMERTETÉS.

ARS MEDICA.

XVI. századi magyar orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva köz-
zéteszi Varjas Béla. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1943.
656 l.

A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban végzett tanulmányaim
során megállapítottam, hogy *Barakonyi Borbély János* nevén,
Magyar Orvosságos Könyv néven nyilvántartott könyv, melyet
most XVI. sz. *Magyar Orvosságos Könyv*-ként Varjas Béla adott
ki, *Lentsés György Ars Medica*-jának csonka eredetije. Az *Ars*
Medica-nak, az eredetiben meglévő négy első szöveglapja híján,
teljes és gondos másolata pedig ott húzódik meg a Teleki-könyv-
tár könyvei között. Bár e könyv valóban homlokán hordja mi-
voltát s mindmostanig mégis ismeretlen maradt, a kutatók körül-
tekintés nélküli munkájának eredménye.

„*Ars Medica* az az olly könyv, mellyben mindē-féle nya-
vallyák ellen, (melyek Bokbanak történni az emberi testben) sok
hasznos es gyakorta megpróbált Orvosságok találtatnak.

Mellyet [először] öbve Bedegetett Tudos embereknek Obser-
vatiojokból Lentsés György Waradon 1610 Eßtendő: 26 Maii.”
Ez volt az eredeti mű címlapja. A másolók hozzáfűzik az új
címlapon:

„Most pediglen ujjalag, Bent és Istenes Bándékából, hogy
mind maga Uri Házában eshető (mellytől Isten örözze) mind
pedig más ügye fogjottakon történhető mérges és meg eméßtő
nyavallyák ellen tudjon használni Mlsgs és Gróff Rhedei, Rhedei
Sigmond Ur, Kedves élete Parjával B. Weseleny Kata AßBony-
nyal le irattatott. Erdő Sz. Györgyön 1754 Januaro. Z. F. S.
által.”

A két kézirati munka összetartozását megállapítottam s
hozzáfogtam az eredeti hiányzó részeinek összeírásához. Ekkor
tették le asztalomra az „Erdélyi Tudományos Intézet” kiadásá-
ban, Varjas Béla gondozásában megjelent XVI. Századi Magyar
Orvosi Könyv-et. Ez a könyv a maga kétszeres csonkaságában
szinte megdöbbentőleg hatott reám.

Az eredetiben a hiányzó lapokat, azzal a szándékkal, hogy
azokra a könyv mellett őrzött, erősebben sérült lapokat lemásol-

ják, legkésőbb Barakonyi Borbély János idejében, tehát a XVII. században, fehér lapokkal pótolták. Ezt abból állapíthatjuk meg, hogy az egyik fehér lapon *Barakonyi Borbély János* írásával éppen a hiányzó lap szövegrészlete található meg. Ezt a tényt a másolati könyv megfelelő helyén található egyező szöveg igazolja. Az elválasztott lapokat azonban a könyv mellett kellett őrizni, különben nem másolhatták volna le 1754-ben a teljes könyvet.

Lehetséges volna ugyan az is, hogy rejtőzik egy közbeeső másolat is, mindamellett erre adatunk nincs. Legfeljebb az erősíthetné ezt a feltevést, amennyiben egyéb adatok erre mutatnának, hogy abban az időben divatozott az a szokás, hogy előkelő hölgyek is, közhasznú de ritka könyvek leírásával mulatták idejüket. Magában a Teleki-könyvtárban is van erre még egy adat. Ott találjuk ugyanis Mathiolus *Orvosi Herbarium*-át, melyet Vay Ádám árva özvegye, Zay Anna, fordított le cseh-ről, majd pedig Wesselényi Kata irattatott le 1766-ban. Zay Anna munkáját nem azért végezte, mint maga mondja, hogy „tudos és expertus orvosdoctoroknak injuriat tégyen véllé”, hanem hogy dantzkai száműzetésében „a rea tódult nyomoruságot enyhítse”.

Abból a tényből, hogy az orvosi könyv egyes lapjait a könyv mellett külön őrizték, még egy következtetést vonhatunk le. Azt t. i., hogy ezek a lapok még ma is rejtőzhetnek valahol. Első sorban a Teleki és Rhedei-levéltár egyes fasciculusai állhatnak ez alatt a gyanú alatt. De lehet az is, hogy a Wesselényiekkel kapcsolatos okiratok valamelyik kötegében lennének feltalálhatók. Ott lehetnének ezek a könyvlapok Rhedei Zsigmond azon hátrahagyott levelei és egyéb iratai között is, melyeket Wesselényi Katának, az „indignata”-nak, — mint ezt egy végzésből meg tudjuk állapítani, — férje halála után át kellett adnia a Rhédeieknek.

Az *Ars Medica*-nak, tehát immár két példánya ismeretes. Az egyik az 1610. évi csonka eredeti, melyet XVI. sz. *Magyar Orvosi Könyv*-ként adott ki Varjas Béla, a másik az 1754. évi másolat. A másolat, amennyiben a praefatio után hiányzó első négy lapja, illetve nyolc oldala az eredetiben megvan, teljesnek mondható. Nevezzük azt „AM. 1610”-nek, emezt AM. 1754”-nek.

A másolati munka jelentőségét az adja meg, hogy megőrizte az eredeti címlapját s ezzel együtt a szerző nevét, a mű befejezésének helyét és keltét. De a praefatio fontossága sem kisebb annál. A praefatio ugyanis egy régi magyar orvos-doktor szinte fenéköltnek mondható gondolatvilágába vezet el bennünket.

Nagyobb jelentősége van még a hagymázról, a terhességről, annak elhárításáról, a szülésről szóló fejezeteknek. Ugyan-

így a meddőséget, a kország-ütést és kország-törést tárgyaló fejezeteknek, valamint a mérges állatok marásáról és mérgekről szóló résznek is. Ezek az *eredeti hiányzó vagy hiányos fejezeit* *vannak hivatva pótolni.*

Az a tény, hogy az AM.-át Lentsés György 1610-ről keltezi nem feltétlenül áll ellentétben egyeseknek, így Varjas Bélának is azon megállapításával, hogy a mű keletkezését a XVI. sz. második felére kell tennünk. Semmi akadályja sincs ugyanis annak a feltevésnek, hogy Lentsés György, netalán ugyanaz a Lentsés György, ki Báthori Kristóf leányát, mint főszakácsmester Lengyelországba kísérte, munkájának forrásait gyűjteni már kora ifjúságában megkezdte, kutató munkáját évtizedekig folytatta s azt csak késő öreg korában fejezte be. Ifjúkorában gyakorlatba vett írását pedig mindvégig megtartotta s munkáját 1610-ben azzal az írással fejezte be, melyet ifjúkorában a XVI. sz. második felének elején sajátított el. Ugyanígy, még 1610-ben is dolgozhatott azon a papíron, melyet munkájának nagy terjedelmével számolván, már évtizedekkel előbb szerzett be.

Már kevésbbé valószínűek Varjas Bélának azon állításai, melyeket az orvosi könyvbe beragasztott papírszeletekről, „levélcsikokról” mond. Véleményem szerint Lentsés György évtizedekig olvasott, tanult s mind saját véleményét, mind mások megállapításait is, úgy jegyezte fel, hogy a papírszeletekre felvetteket készülő munkájában is felhasználhassa. Más szóval élven Lentsés György „cédulázott”.

Természetesen a papírszeletek ily nagy mennyisége mellett a besorozásnál tévedett is s ezt csak akkor vette észre, amikor túl volt azon a részen, melyhez a papírszelet tartozott. Az előbukkanó, elmaradt papírszeletet beírás helyett a maga helyére ragasztotta. A beragasztás helyéből pontosan meg tudjuk mondani, hogy hová szánta azt s valóban az „AM. 1754” is ott veszi fel azokat. Varjas Béla ezt nem vette észre s a „levélcsikot” többször rossz helyen, más lapon sorozza be. Erre vonatkozólag a két könyv egyező „Index”-ei is adnak magyarázatot. Egyes céduláknak ugyanis címei vannak s e címeket maga Lentsés György vette fel a „Táblá”-ra, illetve „Index”-re. V. ö.: „Toroknak és az Lelékzeth vewê cyeonek repedézet voltárol” szóló papírszelet helyét az 1610. évi „Táblá”-ban. Tehát a fejezet helye nemcsak a beragasztás helyéből, hanem az „Index”-ből is megállapítható lett volna.

A hiányzó lapok fejezeteinek címei így a megszakadó szöveg helyén, az indexből kiírhatók lettek volna.

Lentsés György tehát az *Ars Medica*-ban a saját munkáját adja s mégis másolt, t. i. a papírszeleteken összegyűjtöttket másolja át a folytatólagos munkába. Minthogy pedig egyes tételek átírása netalán csak hosszú évek után következett el, lehetséges, hogy öszülő fejjel egyet-mást valóban elnézett s

másolási hibát követett el a saját munkájából. Lehetséges tehát, hogy mázas fazék helyett magas fazékat írt, de az sem volna éppen lehetetlen, hogy magas fazék alatt műszót, valami forraló edényt kell értenünk. (Vö. XVI. sz. *Magyar Orvosi Könyv*, Bevezetés.)

A két könyv tehát, t. i. az „AM. 1610” és az „AM. 1754” egymást kiegészíti. Utóbbiból tulajdonképp csak az első 4 lap, ill. 8 oldal hiányzik a praefatio után. Az itt hiányzó részt az „AM. 1610” első oldalai őrizték meg.

Az „AM. 1610” címlapját, praefatióját, nemkülönben az első rész 11—14., 26., 29—30., 44., 130., 133., 192., 199., 268—269., 279., 282., lapját, ugyanígy a második rész 4—10. lapját, összesen 22 lapot az „AM. 1754” őrizte meg. De ugyanígy megőrizte az „AM. 1754” a könyv hatodik részének, a meglevő 31. lapja után még hiányzó lapjait is. Ezek az „AM. 1754” 676—690. terjedő szöveg oldalát, valamint a 11 számozatlan lapra terjedő Indexét teszik.

A „XVI. sz. *Magyar Orvosi Könyv*” tehát némi körültekintéssel az „AM. 1754”-ből kiírt címlappal, praefatioval s hiányzó lapjainak, ugyaninnen kiírt szövegével, az 1610. évinek szövegnyomásától megkülönböztetett nyomással, mint „*Ars Medica*” lett volna kiadható.

Annak megállapítására, hogy az „AM. 1754.” említett adatai mily mértékben pótolhatják az eredeti hiányzó adatait, mindkét műben meglevő részeket kell összehasonlítani. E célból egymás mellé állítottam a két könyv „Index”-einek megfelelő helyeit is. Ebből az összehasonlításból meg tudjuk határozni az eredetiből hiányzó részeket cím szerint is. Ezt különben az eredetiből, illetve ennek Indexéből is meg lehet állapítani. Éppen ezért a hiányzó oldalak helyén, ott ahol a szöveg megszakad, már Varjas Bélának is fel kellett volna sorolnia a hiányzó részek címeit.

Mínhogy pedig a hiányzó lapok előtti szöveg, csakúgy mint a hiányzó lapok utáni szöveg is, mindenkor felfalálható az „AM. 1754”-ben s a két szövegrész közötti részek, ill. fejezetek címei egyeznek az Indexek megfelelő helyeinek címeivel, nyilvánvaló, hogy ezek a fejezetek, ill. fejezet részek csakúgy hű másolatai az eredetinek, mintahogy hű másolatai az eredetinek azok a részek, melyek hűsége összehasonlítással valóban megállapítható.

Ezeket az összehasonlításokat mind a címekre, mind egyes fejezetekre vonatkozólag valóban megtettem s azokat részletesen csak a szűkre szabott hely miatt vagyok kénytelen jelenleg mellőzni.

Érdekes, hogy míg a könyv elejéről vett részek összehasonlítottván mutatnak bár csak elvétve, némi eltérést, addig a könyv második feléből, ill. végéről összehasonlított másolt

részek teljesen hüek. Ugyanúgy a könyv címlapjának, nemkülönben praefatiojának másolata, mely talán más kéznek írása, hünek mutatkozik. Mind a könyv címének, mind praefatiojának nyelve Lentsés György gyakorlott tollára vall. Amit a műszavakról, az orvos hivatásáról és feladatáról mond, oly gondos fogalmazás, hogy azon avatatlan másoló nem igen változtathatott.

Az *Ars Medica* szerzője tehát orvos volt. Mint a címlap mondja, a szerző tudós emberek observatiójokból sok hasznos és gyakorta megpróbált orvosságokat szedegetett össze mindenféle nyavalyák ellen, mellyek szoktanak történni az emberi testben. Nekünk — t. i. az orvosoknak, olvassuk a praefatióban — a testnek részeit meg látván abból kell gyógyításra való módot és formát vennünk, hogy a betegségek okait és eredetét jól megvizsgáljuk. Soha gyógyítani nem tud az az orvos, folytatja, ki a betegségek minden okait, és eredetét nem tudja s nem tudja, hogy az emberi testbenn először mitsoda helyly szenved és abban micsoda természet kívül való bántás vagyon, honnét származott az, ugyanazon helylyen termett-e? avagy másunnan jött, valami ok táplálja-e azt?

En ezeket — így fejezi be a praefatiót — nem a bölts Embereknek, kik és nálamná Sokkal többet tudnak, de a' Szegény tudatlanoknak azért Bedegtettem Iok munkámmal és fárátságommal öbve, hogy vehelsenek ők valami hasznót belőle, En fe találtasam hivalkodással elni az ördög párnáján; de a Sz. Pálnak írása Berint legyek valami jo dologban foglalatos. Vedd jó neven azért tölem Atyámfia kerebtyén.

Szinte meglepő mindaz, amit a műszavakról mond. Tudja, hogy a görög-latin műszavak nem fedik teljesen a lényegét. Azt vallja, hogy ennek ellenére is, szokásból meg kell őket tartani. Mindamellett a szövegben idegen műszót sehol sem használ s csak a szakaszok, újrakezdések mellett veszi fel azokat. A magyar szót pedig műszóként igen sokszor gondosan körül írja.

Munkája azonban nemcsak mint orvosi munka érdemet figyelmet, hanem itt-ott a bölcséleti nyelv sikeres művelésével is kiválik. Mindaz, amit a hagymázról ill. a hagymázzal kapcsolatban jelentkező lelki tünetekről mond, már a lélektan nyelvét munkálja. Ez a részlet az „AM. 1754”-ben maradt fenn. Itt, t. i. a hagymáznál, magyar műszavakat illeszt be nyelvébe minden zökkenő nélkül. Az általa itt használatba vett szavak igazi, azaz műszószerű értelmét, mindamellett teljes gondossággal csak Galenus szövegeivel s az ezekben használt műszavak jelentésével történő összevetés alapján állapíthatjuk meg s csak ez után vehetjük fel a szómutatóba.

Ennek a nyelvnek igazi értékét csak akkor fogjuk megérteni, ha összevetjük a később élt Apátzai Csere János nehézkes nyelvével. Figyelnünk kell azonban arra, hogy Lentsés

György munkájára, annak nyelvének csiszolására egy életet szentelt, Apátzai pedig néhány év alatt sebtében írta meg munkáit s ez alatt roppant széles terjedelmű munkásságot fejtett ki, sajnos eredmény nélkül, a magyar nyelv érdekében.

Érthető így, hogy az Erdélyi Tudományos Intézet kiadta Lentsés György munkáját. Hibáztatható azonban az, hogy nem vette észre ennek kapcsolatát az *Ars Medica*-val s hibáztatható az is, hogy az összes recepteket felvette figyelem nélkül arra, hogy azok jó része egy kaptára iratott. Elégséges lett volna a legjellemzőbb recept alakoknak helyet adni. A receptekben foglalt növényi s állati neveket, nemkülönben a vegyi és orvosi műszókat amúgy is fel kell sorakoztatni a szómutatóban. Így a kötet terjedelme talán annak felével is csökkenthető lett volna.

Téved azonban Vámosy Zoltán orvos-professzor mikor az *Orvosi Hetilap*-ban (1943. évi 38. sz.) fölöslegesnek, sőt szükségtelennek mondja a munka kiadását. Erre a munkára nemcsak a magyar nyelvtudománynak, nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem magának az orvostudománynak is szüksége van: Ez a könyv világosan igazolja, hogy a magyar nyelv már akkor, a XVI—XVII. században is alkalmas volt a tudományok művelésére úgy, hogy a nemzetközi műszót csak kísérő szóként vette fel a magyar mellett. Az a tény különben, hogy a latin nyelvek, nemkülönben az angol nyelv is, a köznyelvnek latin-görög eredetű szavait használja műszóként is, igazolja, hogy a magyarban sem lenne szükség arra, hogy a műszavak egész idegenszerűvé tegyék a tudományos műnyelvet s oly ismeretektől zárják el a magyarság széles rétegeit, melyek említett nemzeteknél a nemzet egészenek közkincsét teszik.

Az „AM. 1610” a XVIII. sz. közepén Teleki Sándor gróf birtokában volt s minden valószínűség szerint, gernyeszegi könyvtárában helyezte el. Itt ismerhették meg a könyvet Rhédei Zsigmond és neje Wesselényi Kata és elhatározták, hogy az akkor még gyakorlati célokat is szolgáló könyvet lemásoltatják. Nyilvánvaló ezért, hogy az „AM. 1754” címlapján olvasható bejegyzés, hogy a másolást Rhédei Zsigmond és neje Erdő Sz. Györgyön Z. F. S. által végeztetik, csak jelképes.

Az orvosi könyvet ugyanis, minthogy az abban az időben még, mint említettem is, gyakorlati célokat is szolgált, valószínűleg nem adták ki Gernyeszegről Erdő Sz. Györgyre s ennek felvétele csak azért történt, mert ez volt a család székhelye. A másoltatás Gernyeszegen, netalán Marosvásárhelyen történhetett, hol a két család télvíz idején összejött.

A másoló így, mint ezt az Orsz. Levéltár egyik leveléből megállapítottam, Z. F. L. azaz Zabolai F(inna) László gernyeszegi prédikátor lehetne, kinek neve az „AM. 1754-ben” csak azért lenne Z. F. S.-nek olvasható, mert az L befejező vonása elhalványult, vagy elmaradt. Amennyiben pedig a másoltatás éve 1754, a másolás

befejezésének idejét is jelezheti, lehetséges, hogy a másolást vagy legalább is annak egy részét, minthogy figyelembe vehető Sámuel nevű tanult tagja a családnak akkor nem volt, Zabolai F. László végezte, ki Kelemen Lajos lekötelező értesítése szerint 1753-ban hagyta el geryeszegi hivatalát. Minthogy nevezettről további hivatalos adataink nincsenek, lehet, hogy továbbra is ott, vagy a környéken maradt s a munkát még az 1753. év után is folytathatta Rhédeiék megbízásából.

A könyvnek mintegy harmadik harmada azonban már más kéz írásának látszik s nem lehetetlen, hogy ezeket a lapokat Bodházy M. József Rhédei Zsigmondné szecretariususa írta, Erdő Sz. Györgyön fennmaradt írása határozottan ezt látszik bizonyítani.

Természetesen a Teleki, Rhédei, nemkülönben a Wesselényi levéltárak XVI—XVIII. sz.-i iratainak gondos áttekintése, netalán az „AM. 1610.” hiányzó lapjainak feltalálása új eredményeket is hozhat, de az „AM 1754” nagy jelentőségét már nem csökkentheti.

Nemcsak azért van jelentősége e kézirati könyvnek, mert nélkülözhetetlen kiegészítője az *Ars Medica* eredetijének, hanem azért is, mert ismételten rámutat a székelyföldi marosvölgy fennnevezett családjainak érdemeire. Éppen ezért e családok levéltárainak feldolgozása sem halasztható tovább.

ALFÖLDI REZSŐ.

Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. (Budapest, 1943. A Magyar Szemle klasszikusai. A Magyar Szemle Társaság kiadása. 314 l.)

Első pillanatra talán kissé különösnek tetszik, hogy Eckhardt Sándor, akinek csak nem régen jelent meg kitűnő Balassi-monográfiája, aránylag rövid idő múlva ismét előállhat egy újabb Balassi-könyvvel, pláne olyannal, melynek címében inkább a jelző, mint a költő neve követeli magának a figyelmet. A kiáltóan hangos könyvcímek mai korában minden aggodalom jogosult.

Csak örülhetünk, hogy itt most kellemes csalódás éri az olvasót. Eckhardt könyve hatalmas ismeretlen anyaggal és sok új adattal lepi meg a régi magyar műveltség minden kedvelőjét. Ez a sok újdonság pedig mindjárt bizonyítéka tudós lelkesedésnek, az elődeinél jóval alaposabb kutató kedvnek és a szerencsésen tapintó érzéknek. Eckhardt ugyanis még Balassi-monográfiája anyagának gyűjtése közben rájött arra, hogy a költő életének eddigi ismertetői nem végezték el az anyagot összehordó munkát oly rendszeresen és kimerítően, mint ahogyan régi irodalmunk legnagyobb költőjének jelentősége megérdemelte volna.

Mint írja, felverte tehát a „levéltárak vadonát” a költő körül, átnézett eddig teljesen elhanyagolt családi levéltárakat, de végigjárta a kutató elődök nyomát is. Az eredmény nélkülözhetetlen kiegészítője a Balassi-képnek, önmagában pedig színesen érdekes korszakok sorozata a XVI. század második feléből.

Mindenekelőtt a Balassi-családra, s így természetesen a költőre is vonatkozó új adatok állnak elénk. Újabb adat erősíti meg a költő születésének máshol már helyesbített évszámát (1554), s ezzel néhány korábbi feltevés véglegesen erejét veszíti. Analógias adatok megsejtetik Balassi Bálint neveltetésének körülményeit, mások a család külföldi kapcsolataira vetnek fényt s megmagyarázzák a gyermek és ifjú művelődésének lehetséges irányait. Az idegen lovaggal párbajt vívó, politikai és családi nehézségekbe keveredő apa képe már előlegezi a fiú nyugtalan vérmérsékletét és társadalmi bonyodalmait. Általában (a részletek felsorolása szinte lehetetlen) Eckhardt adatai különösen az ifjú Balassi köré teremtenek — már a könyv első fejezeteivel — szinte tapintható légkört. Ez a légkör a XVI. századi felvidéki magyar úri élet, állandó surlódó érintkezésben egyfelől a hatalommal, másfelől a városi idegen eredetű polgársággal. Eckhardt látható szeretettel szemléli és ábrázolja ezt a többnyire „veszélyes élet”-et s nem is titkolja örömét, ha arról számolhat be, hogy ez a fölényes úriság mikép buktatja víz alá a „kamorás urak” képében a hatalmat, a Göppelek és Rubigallusok személyében pedig a polgárt.

Ezt az életet örökli a fiatal Balassi Bálint, s hozzá még az isteni terhelést: a költői tehetséget és az érzékenységet. Birtokait elúsztatja alóla a nagybátyai „gondnokolás” (Balzac tollára méltó figura ez a Balassa András — írja Eckhardt), anyagi szükség, jogosnak vélt erőszaktevésekbe, politikába, szerelmekbe készsül veszni élete. Viszont éppen ezek az alkotás évei is. Élet és irodalom még a pörös aktákban is találkozók: a költő a század egyik harcoló műfajában, a dialógusban, próbálja egyszer a maga igazát meggyőzővé tenni. A könyv Balassinak ebben az életfejezetében is számos új anyagot ismertet. Megértünk levélbeli célzásokat, megismerjük az Anna utáni szerelmek és versek asszonyait. De kiváltképpen érdekes Anna egyénisége. Ügyeiből, köztölt leveleiből kiderül, hogy ez a még hanyatlásában is vonzó, szellemes asszony igen józan és praktikus örzője, gyarapítója volt az anyagiaknak: a kóbor s magát, vagyonát romlasztó Bálint nem lehetett az ő férj-típusa.

A zárószóban Eckhardt ezt írja: „Ha összevetjük mindazt, amit a magyar élet írásos multja első nagy költőnkéről megőrzött, nem csekély örömmel látjuk, hogy az mennyiségben, sőt mélységben is megközelíti mindazt, amit ugyanebben a korban a legműveltebb nyugat nagy költőiről megőrzött.” A fáradhatatlan gyűjtő méltó és jogos büszkeséggel írhatta ezt le. Hogy idáig

elérhettünk, az ő tudós érdeme. De az anyag az ő kezében még élővé is vált, az okmánytárból a mozgalmas élet tekint ki, a kutató tudós érdemeit az íróiak is öregbítik. A szépirodalmiság hatásfokáig felérő jelenetezés, humor, malícia és kedély dolgozik írásában s a XVI. századi levelek izes és hathatós magyar prózája is érezhető nyomokat hagyott stílusán. Könyve igen szerencsés találkozás eredménye: a megismerő ráció a megismerés tárgyából áramló szellemtől melegedett.

KERECSENYI DEZSŐ.

Sík Sándor: Esztétika. Három kötet. Szent István Társulat.

Mindig érdekes és tanulságos, ha az esztétika elméleti kérdéseihez olyan valaki szól hozzá, aki maga is alkotó művész. Az ilyennek nyilatkozatai és megállapításai a legtöbbször vallo-másszerűek, s nagyon értékes okulással gazdagíthatják a lélektant és a művészetek elméletét. Gyakran azonban kettős hátránnyal járnak. Egyik abból a körülményből fakad, hogy művészember ritkán bírja a fogalomalkotás szigorúságának adományát — a másiknak oka pedig az, hogy nem tud megszabadulni a maga irányának szubjektív túlértékelésétől, s könnyen igazságtalanná válik másnemű — talán éppen olyan jogos — művészi irányokkal szemben.

Sík Sándor háromkötetes *Esztétikájában* egyik hibával sem találkozunk. A jeles költő birtokában van a tárgyilagosság és a filozófiai elmélyedés erényeinek. Logikája világos, meggyőző, szigorú tudományossággal megalapozott, azonkívül egyetlen fajta művészi megnyilatkozással szemben sem elfogult. Okfejtése, gondolatjárása széles tudományos olvasottságra támaszkodik, és forrásaival szemben mindig ébren tartja kritikai szellemét. Hogy stílusán, lendületén megérzik a *költő*, ez nemhogy hibája a műnek, hanem inkább erénye. Néha szinte azt kívánnók, hogy a maga gyakorlatának élményeiből többet is mondana el. Ez irányú tartózkodó szerénységét semmiképen sem érezzük indokoltnak.

Vizsgálódásának kezdetén Sík Sándor kijelöli gondolkozásának módszerét és irányát. Az esztétikát a filozófiai tudományok közé sorolja. Módszere fenomenológiai és reduktív, amelyhez még az intuíción is csatolja. Az intuíción eredményeit azonban fogalmi módon tartja szükségesnek indokolni. Az esztétika segédtudományaként a lélektant, szociológiát, művészettörténetet és művészet-technikát jelöli meg.

Elvégezve a bevezető megállapításokat áttér az *esztétikum* magyarázatára. Szerinte az esztétikumban olyan jelenséggel állunk szemben, amely egyszerre értelmi, érzelmi és akarati aktus, s amely tudatalatti és tudatfeletti elemeket egyként rejt magában. Ezt a folyamatot a szerző nem összetettnek, hanem egyszerűnek látja. (Vajjon nem azt kellett volna-e itt megállapítani, hogy a

folyamat pusztán egyszerűnek *érződik*, de valójában nagyon is bonyolult?)

Ezután a könyv áttér az esztétikum további magyarázatára. Az esztétikai művelet nem pusztá utánzás, de nem is csak kifejezés, sőt nem is egyedül eszmehirdetés, nem is csupán alakítás, hanem egyszerre mind a négy. Ugyanakkor azonban több is, mint ennek a négynek egyszerű összege. Ha látjuk is benne, ha ki tudjuk is bontani belőle az elemeket, még mindig valami mást is kell találunk benne, mint elemeinek együttesességét. Ezt a valamit, ezt a mást nem tudjuk tovább redukálni. Fel kell vennünk, mint *esztétikai apriorit*. Ezen a nyomon Sík Sándor Volkeltet követi, de amíg a német elmélkedő csak az alkotó művészen látja meg ezt az apriorit, addig Sík a befogadóban, a művész közön-ségében is jelenlevőnek érzi.

Ezt az apriorit úgy kell felfognunk, mint az esztétikai alany magatartását. A tárgyi adottság az esztétikai tárgy, amely azonban nem azonos valami külső tárggyal. Az objektív elemek mellett erősen szubjektív elemek találhatók benne. Az *esztétikai jelleg* egyformán függ a tartalomtól és a formától. S itt jut el Sík Sándor a maga magyarázatának legközepptibb eredményéhez. Nem választja el egymástól a tartalmat és formát. Csak a formált tartalmat és a tartalmas formát minősíti esztétikai jellegűnek. Szerinte az esztétikum *a forma és a tartalom egységében* nyilvánul meg.

Hogyan válik most már egybe az esztétikai apriori és az esztétikai tárgy? Ennek a lélektani jelenségnek mikéntjét az *intuicióban* találja meg a szerző. Az intuiciós szemléletnek tárgya: *kép*. A képi valóság mindig valami *lényegre és egyedire* vonatkozik. További igen fontos jellemzője a folyamatnak az erős *érzelmi színezettség*.

Az esztétikai intuició természetéből négy rendkívül fontos határozomány következik: a *szerves egység*, a *lényegkifejezőség*, a *szemléletesség* és az *érzelmesség*.

Ebből a négy határozományból folynak az *esztétikai törvények*. A szervességből a tartalom-forma-egység, az anyagszerűség és a tárgyszerűség. A lényegszerűségből a minden mástól különbözőség (a „saját arc” törvénye), a jellemzetesség és a stilizálás. A szemléletességből a világosság, a teljesség és az eszményítés. (Itt megjegyezzük, hogy az eszményítést kár elválasztani a stilizálástól és tőle külön tárgyalni. A két megjelölés ugyanazt a dolgot fejezi ki.) Az érzelmességből következik, hogy az esztétikai élményben az érzelem a legfontosabb elem, bár természetesen hozzákapcsolódhatik más lelki aktus is.

Sík Sándor jól látja, hogy a felsorolt törvények nem érvényesülnek minden műalkotásban egyformán. Ahol azonban valamelyik csökkentebb mértékű vagy egészen hiányzik, ott az *esztétikai kárpótlás* ténye lép akcióba.

A könyv azután az *esztétikai tartalom* vizsgálatára tér át. A tartalomnak három látási, illetőleg felfogási és eljárás módja van: ábrázolás, kifejezés és jelentés. A három mód elemzése közül legértékesebbnek a jelentésről szóló fejezetet tartjuk. A mélyen járó szerző e tekintetben főtípusokul a következőket jelöli meg: az objektívet, szubjektívet és a transcendenst, — a romantikusát, a naívat és a klasszikust, — a tragikust, komikust és a humorost.

A *tragikum* sokat vitatott kérdésében állásfoglalása a következő: tragikus az az élethangulat, ahol az ember és a sors dinamikus ellentétben állanak. A tragikus vétség az a cselekedet, amelyben az embernek a sorssal való összezsapása a legerősebben mutatkozik meg. A bukásról úgy érezzük, hogy meg kell történnie, és „valamiképen” jó is, hogy megtörténik. Ennek a valamiképen-nek bővebb kifejtését szerettük volna kapni. Így, amint a könyvben megjelenik, nincs magyarázva és nem érthető. Az is igen előnyére vált volna a műnek, ha a jeles gondolkodó a maga tragikumelméletét a francia klasszikus tragédiából merített okulásokkal egészítette volna ki.

Sík Sándor megvallja, hogy a *komikumot* nehezebb meghatározni, mint a tragikumot. A kérdést nem is oldja meg teljesen ő sem. Kiemeli, hogy a nevetésben bizonyos felszabadulási érzés tör elő. A *humorról* nagyon elmezodító megfigyeléseket kapunk tőle. Nem elégszik meg azzal, hogy ebben a sorsérzésben a tragikus és a komikus keverednek. A felsőbb egységet szerinte egy harmadik elem hozza létre: a tragikusban és a komikusban a dinamika a jelentős, a humorban az egyensúly.

Szép és értékes az a rész, amelyben a szerző a művészet és erkölcs, valamint a művészet és az irányzatosság viszonyát tárgyalja. (*Az egyéni morál* című fejezet.)

Az *esztétikai anyag* rövid szakasza után bőven foglalkozik a könyv az *esztétikai formával*. Szellemes az a megállapítása, hogy forma mint olyan voltaképpen nincs is. Formája csak valaminek van. A tartalom valami, az anyag is valami, a forma nem valami, hanem: valahogyan. Nincs, hanem mindig újra lesz. Voltaképpen nem is beszélhetünk a formáról, hanem csak formálási mozzanatokról, formaelvekről.

Ez a terjedelmes fejezet tartalmazza a szerzőnek legfinomabb megfigyeléseit. Nagyon mélyenjáró dolgokat olvasunk itt az eszményesítésről, az allegóriáról, szimbólumról, technikáról, hangsúlyról, ritmusról, népművészetről, hagyományról, stílusutánzásról, manírról és a divatról. Ebben a részben visszatér a tragikum, komikum és humor kérdése is.

A *művész* lelki sajátságait külön szakasz tárgyalja. A művész olyan ember, aki a világot tartalom-forma-egység gyanánt fogja fel, s így éli át. Jellemző vonása még az érzékelés ereje és gazdagsága. Képzeletét a többi fantáziaformával szemben az

alkotó tendencia különbözteti meg. Érzelmi életének fővonásai az érzékenység, a közlési vágy és az objektiválásra való irányultság. A művész egyszerre alanyias és tárgyias lény. Nagymértékben bírja a formálás adományát.

A *művészi alkotásról* és az *esztétikai újraalkotásról* szóló részek lélektani jellegűek. Nagy értéke Sík Sándor könyvének, hogy az alkotó művész vizsgálatával párhuzamosan gonddal foglalkozik a befogadó, a művet élvező emberrel is. Természetesen ezzel a kérdéssel kapcsolatban többször kitér Lipps és Volkelt beleérzés-elméletére is.

A *művészetről* a könyvnek igen terjedelmes szakasza szól. A szerző alaposan ismerteti és elmésen szól hozzá a művészet eredetét boncolgató elméletekhez, a hasznossági, az utánzási, a játékról szóló teoriákhoz, valamint ahhoz a felfogáshoz, amely a nemi ösztönnek juttatja a döntő szerepet. Az egyes művészeteken áttekintve csak érinti, de sajnos nem magyarázza meg, hogy „az építészeti alapformákban kimutatható az utánzás-eredet”. A költészetéről szóló részben a felosztásból hiányzik a leíró műfaj: Sík Sándor megmarad a líra, epika és dráma hármas csoportjánál. A színészetet a *megelevenítő művészetek* közé sorolja. Érdekesen foglalkozik a szavalással és a szavalókórusokkal is.

A könyv utolsó szakaszában, mely *Az esztétika végső kérdései* címet viseli, a szerző egyfelől csomót köt eddigi gondolatmenetén és összefoglalja eredményeit, másfelől pedig eddigi eszmetérületéről a legmagasabb filozófiai régiókba lendül. Az esztétikai apriori, az esztétikai alany, a forma, az alkotás jelensége, a művek és az esztétikai érték — mind-mind Abszolutumot feltételeznek. Így a szépről való elmélkedés ugyanoda jut el, ahová végső fokon minden emberi gondolatnak el kell érkeznie —: az Istenhez. Az esztétikai abszolutumot azonban nem minden istenfogalommal lehet azonosítani. A primitív (a mitológiai) isteneszme, a csak immanens (a világban maradó) istenfogalom, a csak-transcendens istenfelfogás éppen oly kevésbé felel meg neki, mint ahogy a panteizmus legtöbb formája sem. „Az esztétikai Abszolutum minden posztulátumát legtökéletesebben a *keresztény istenfogalom* elégíti ki.”

Sík Sándor könyve mind az átgondolás következetessége és fegyelmezettsége, mind a benne feldolgozott széleskörű tudásanyag, mind pedig megírásának elelensége, lendülete és világossága által, a magyar tudományosságnak jelentős eseménye. Nem éppen gazdag esztétikai irodalmunk nagy értékkel gyarapodott általa.

GALAMB SÁNDOR.

Jászai Mari levelei. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. Budapest, 1944. 8° 400 l. + 8 t.

Mióta Jászai Mari emlékiratai megjelentek, felfedeztük, hogy a nagy színésznőben egy kiváló író is élt. De az emlékiratokban mégsem a magával ragadó szuggesztív erő kap meg elsősorban, hanem a csoda, melyet tükröz: az egyszerű kis cseléd átalakulása, feljutása egy olyan szellemi és erkölcsi fokra, amelyre csak a kiválasztott lángelmék számára nyílik út. Amit ott visszaemlékezések formájában kaptunk Jászai későbbi egyéniségének szűrőjén át, az a levelekben érzékelhetően elevenedik meg s így közvetlenebbül kísérhetjük végig ennek a lelki fejlődésnek izgalmas csodáját.

Az első levelek — Kassai Vidorhoz, majd Mihálsi Mimihez — a kezdő színésznőtől valók a hatvanas évek végéről s a hetvenes évekből. Külső emelkedés már nem sok van az első levelek Jászaija s az élete utolsó évében írottak küldője között; de annál nagyobb a belső fejlődés. Az első levelek még kis látókörű fiatal lelket mutatnak, Kassai Vidor menyasszonyát, majd fiatal feleségét. Mint aki mindig az élet szélén járt s a társadalomba sose volt szilárdan beágyazva, még sóvárog a polgári életformák után. Itt még megjátssza az érzelmes menyasszonyt, a kispolgári feleséget, míg hatalmas, egyre fejlődő egyénisége szét nem robbantja a számára szűk kereteket. Ezek a levelek még teli vannak a polgári lét kicsinyes gondjaival s tele szerelemmel, míg lassankint „csak fagyos szívvel és kiszáradt lélekkel” tud írni urának. „A szenvedély lángja, amely eddig vezetett, már kialudt; ötévi befolyásod alatt hasonló lettem — hozzád” — írja Kassai Vidornak.

Valóban azonban sosem hasonult hozzá, mint ahogy a tűz sosem hasonulhat a vízhez. A nagy lobogás, mely fűtötte, egyre új tápot keresett. S szenvedélye egyre őszintébben, egyre közvetlenebbül tör elő, stílusa megszabadul a szenvedő hangtól, a sablonok nyűgétől. A műveltség, melyet mohón szív magába, nem rak reá idegen réteget; mentől többet lát a világból s mentől többet tanul, annál inkább magára talál. Épp így nem távolítja el idegen országok nagysága a magyar műveltségtől: külföldi útjai a magyar értékek becsülésében mindjobban megerősítik. „Leginkább abban mutatjuk ki gyerekek voltunkat, hogy szegyenlünk meghajolni a saját nagyjaink előtt”... — írja Párisból 1885-ben Prielle Kornéliának. — „Meg vagyok győződve, Asszonyom, hogyha te, vagy hogy a nagyokról ne beszéljek, én, vagy a kis Márkus az ő érdekességével itt föllépnénk, egész Páris érdeklődnek irántunk. Mert nincs ám a Françaisnak egy olyan érdekes alakja se, mint az Emmuka. Nincs.”

A kicsinyes napi gondok mindinkább háttérbe szorulnak a levelekben s egyre inkább előtérbe lép a lélek s hatalmába kerít

eredetiségével, érzelmeinek lobogásával, benyomásainak frissességével, stilusának gátlásmentes közvetlenségével. Nyomon kísérhetjük látóköre tágulását, műveltsége mélyülését, állásfoglalását az emberi lét nagy kérdéseivel, a magyarság problémáival szemben.

Kozocsa Sándor nagy gonddal gyűjtötte össze az eddig szét-szórva megjelent anyagot és sok még ki nem adott levél közlésével tetézte meg. Ezek felkutatásával és kiadásával nagy értéket mentett meg az elpusztulástól. A gyűjtemény természetesen nem teljes. Jászai Mari nagy levelező volt: impulzív természete mindenre fellobbant s ez a fellobbanás szóban vagy írásban rögtön elemi erővel kitörést keres. Sok levele még nem ért meg a közlésre, hisz véleményét túlságosan leplezetlenül és nyersen, első felindulásában vetette papírra s még élő embereket is érint. Mégis szeretnők remélni, hogy ez a szép gyűjtemény Jászai levelezésének csupán első kötete.

PUKANSZKYNÉ KADÁR JOLAN.

Galamb Sándor: A magyar dráma története 1867-től 1896-ig. Második kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Budapest, 1944. 8-r. 372 l.

Irodalomtörténetünk már régebben nagyon érezte azt a hiányt, hogy Bayer nagy drámatörténete a kiegészítés után eltelt hosszabb idő óta nem talált folytatóra, a fejlődés folyama tekintetében drámai irodalmunk s színházi kultúránk nagy virágzása előtt zárult le a sorompó. A magyar tudományos Akadémia ezen a hiányon óhajtott segíteni, mikor évekkel ezelőtt pályázatételül ezt a feladatot tűzte ki: A magyar dráma története 1867-től 1896-ig. A tervezett mű első kötete alapján a pályázat nyertese Galamb Sándor lett. Ez az első kötet meg is jelent 1937-ben, a Nemzeti Színház megnyitásának századik évfordulójára s az irodalom nagy elismeréssel s a befejezésül remélt II. kötet iránt kifejezett várakozással fogadta. A remélt II. kötet azonban csak 7 év múlva, ennek az esztendőnek az elején látott napvilágot.

A tárgyalt korszakra a mű befejezéseül visszatekintő összefoglalásban a szerző nyugodt öntudattal állapítja meg, hogy „a kiegészéstől a millenniumig terjedő időszak nem fénykora a magyar drámai irodalomnak, de tartalmi és formai tekintetben egyaránt jelentős folyamat.” Ezt az aránylag rövid harminc esztendő folyamatot az 1880-ik év két alsóbb korszakra vágja. Ez az év jelentékeny fordulóponthoz két drámai műfaj: a társadalmi színmű és az operett felvirágzásában, de viszont gyors hervadásnak indul két drámai forma is: papirosizúvé kezd válni a nagymultú történelmi dráma s a pár évig csillogó életet élt újromantikus irány s ebben az időben „merevedik sablonná” a fiatalon elhalt Tóth Ede és Csepreghy Ferenc munkásságában nekilendült népszínmű. Legnagyobb jelentőségű alakja az egész

félszázadnak kétségtelenül Csiky Gergely, kinek egész irodalmi működése jelentőségét abban kell megállapítanunk, hogy „legnagyobb érdeme a magyar társadalmi dráma megteremtése. S ebből a szempontból nemcsak a botladozó és csekélyszámú elődeivel való összehasonlítása tanulságos, hanem a nyomába lépők nagy seregének szemlélete is.” Helyesen jelöli ki a szerző Herczeg Ferenc helyét is fényes pályájának mindjárt első sikere után: *A dolovai nábob leányának* „irodalomtörténeti jelentőségét kellőképpen meg kell becsülnünk... Nem szabad elfelejtenünk, hogy előnyös hatása volt a magyar színpadi nyelv könnyedebbé, szalonibbá fejlődése s hogy ezzel a darabbal indult el színműírói pályáján az az író, aki mindjárt első bemutatójával Csiky Gergely örökségét vette át.” Helyesen emeli ki, hogy Csiky Gergely működése a társadalmi vígjáték terén is van olyan jelentős, mint a komoly dráma terén. Változást jelent utána, hogy a magyar társadalmi vígjáték lassan, de egyre erősebben eltolódik a bohózat felé. Ez a bohózat felé való közeledés legerősebben Gabányi Árpádban nyilvánkozott. Ez Gabányi jelentősége vígjáték-irodalmunkban. Megemlékezik szerzőnk a teljesség érdekében arról is, hogy a történeti színművekkel némi rokonságban vannak a *drámai költemények*, tárgyalja ezeket is, továbbá az egy *felvonásos* darabokat, sőt még az ezeknél szűkebb keretű *monológokat* is.

Nemcsak a gazdagodást emeli ki, hanem megemlékszik arról is, hogy a múlt század végén nagyon meglepő hanyatlást mutat nemcsak a komoly történelmi dráma, hanem a történeti vígjáték, még inkább a sorvadás képét mutatja az előző évek kedvelt műfaja, az újromantikus vígjáték is, sőt még meglepőbb a népszínmű népszerűségének hanyatlása. A népszínmű egyáltalában még virágzásának ebben a szakában is kevés fejlődést mutat. A próbálkozások legtöbbje a Tóth Ede és Csepregy-féle stilizált ábrázolási módban állapodott meg s parasztvígjátéokra vagy parasztragédiára alig-alig látunk ez időben kísérletet. Ezzel együtt járt az is, hogy a népszínmű a kilencvenes években rohamosan kezdett veszíteni népszerűségéből s egyre kevésbé volt versenyképes az operettel szemben. Az operett mezején a döntő fordulatot jelentő oszlopok Lukácsy Sándor *Székely Katalinja* és Rákosi Jenő *Titilla hadnagya* voltak.

Végül nem kerüli el figyelmét az sem, hogy a magyar drámai alsóbb fajok tárgyválasztásában nem hiányzott a jelen élete sem. Az effajta művek, melyeket *életképeknek* vagy *énekes vígjátékoknak* neveztek, hasonlítottak az előző korok bohózataihoz. Az első ilyen nemű próbálkozás Rákosi Jenőnek *A Székházak* c. énekes és táncos bohósága. Egyáltalán nem feledkezik meg szerzőnk arról, hogy jogos méltánylással kiemelve Rákosi Jenő jelentőségét ennek a negyedszázadnak színházi és irodalmi éle-

tében, rá mutasson nyugtalanító és ösztönző szellemére, irányító és példaadó működésére.

Módszeréről maga a szerző úgy nyilatkozik, hogy „szigorúan tudományos cél” lebegett előtte. „Ígyekeztem lehetőleg minden színpadra került vagy nyomtatásban megjelent magyar színművet munkámba felvenni. Amely színdarab nem került sajtó alá, ott a sugó-könyvet iparkodtam megszerezni. Valóban tiszteletre méltó buzgósággal oldotta meg ezt a maga elé tűzött célt is. Itt-ott nem minden restellkedés és mentegetődzés nélkül vallja be, hogy „a jelentéktelenebb művek nagy száma csökkenti a lehetőségét annak, hogy az értékeőbb művekkel kimerítő részletességgel foglalkozzam. Nekem magamnak is jobban esett volna, hogyha a filológiai pontosság rovására inkább poétikai vagy esztétikai elmélkedésekbe bocsátkozhatom. A munka célja azonban elsősorban a teljesség volt s ennek érdekében személyes hajlamomat aszkétikusan fékezni kellett.” Ezekről a kisebb jelentőségű művekről őszintén hangoztatja, hogy „csak éppen felsorolás, de nem tárgyalás anyagai lehetnek,” „kisebb jelentőségű művekről is meg kell emlékezni, mert egyben-másban jellemzők a vizsgált évek irodalmi törekvéseire.” „Még egy sereg színműről kell említést tennünk. Foglalkozni nem érdemes velük, pusztán írójuk nevét és címüket soroljuk fel.” Egy más alkalommal is ilyenformán ír: „Végül hátra van még, hogy a szándékolt — de soha el nem érhető — teljesség kedvéért még egy nagy sereg népszínművet legalább a szerzők neve és darabjaik címe szerint felsoroljunk... A nyolcvanas-kilencvenes évek népszínműveinek se szeri, se száma. A termés számbeli gazdagságával azonban távolról sem áll arányban a termés értéke. Mégis szólanunk kell a közepes, vagy közepesnél gyengébb művekről is, mert egyben-másban kiegészítik a népszínmű fejlődésének képét... Egyik sem járult hozzá a népszínmű fejlesztéséhez, de talán számbeli súlyukkal kiegészítik azt a képet, amit erről a műfajról megrajzolni iparkodtunk.”

Tudatában volt szerzőnk annak is, hogy mennyire elválaszthatatlan kapcsolatban van a dráma története a színházak történetével. Szép teret talált ebben is e korszakra eső gazdagságnak rajzára. Ebben is, mint egész munkájában, megbízhatóságnak, lelkiismeretességnek és tanultságnak adja bizonyosságát. Előadásában is igyekezett alkalmazkodni igényes közönségének követelményeihez s bizonyosságát adni, hogy a magyar próza legjobb mestereinek iskoláját járta. Megnyugvással látnók, hogyha befejező szavaiban nemcsak egy fejlődésnek előre vetített rajzát látnók, hanem a maga személyére vállalt programot is: A tárgyalt időszak, „nem fénykora a magyar drámai irodalomnak, de tartalmi és formai tekintetben egyaránt jelentős folyamat. A történeti szemlélet számára a legnagyobb értéke, hogy előkészíti és befolyásolja a századfordulón és az új század első évtizedeiben

bekövetkező nagyarányú és nagyobb értékű drámai mozgalmat." Ennek megvilágítását reméljük és várjuk a szerzőtől.

KÉKY LAJOS.

Dolgozatok a drámatörténet és a dramaturgia köréből. Vitéz Doroghy Ferenc: *Somló Sándor színművei.* Budapest, 1942. 158. l., 1 melléklet, 8.-r. Jóború Magda: *Akadémiai drámai pályaművek 1857—88.* Mezőtúr, 1942. 61 l. 8.-r. Miszti László: *A magyar tragikum-elméletek története.* Kolozsvár, 1942. 65 l. 8.-r.

Ez a három értekezés nemcsak tárgyának rokonsága következtében hozható közös nevezőre, hanem azon körülmény által is, hogy érték dolgában kiemelkednek az átlag-disszertációk sorából. Különösen Doroghy és Miszti munkáját illeti meg az elismerés: olyan szakszerű elmélyedéssel és olyan bőséges adatgyűjtéssel oldották meg feladatukat, hogy dolgozatuk egy kisebb monográfiának is beillik, még pedig olyannak, amely a tudományos kutatás pillanatnyi állása mellett elsőrendű forrásmunka tekintélyét igényelheti a maga körében. Jóború dolgozata egy árnyalattal mögötte marad a másik kettőnek, szolgáljon azonban mentéséül, hogy feladata is jóval nehezebb volt. Somló Sándor irodalomtörténeti helyét már pontosan kijelölte Kéky Lajos cikke (Budapesti Szemle, 1916.), az első alapvetést meg Perényi József végezte el (Irodalomtörténet, 1920.), úgyhogy Doroghynak már volt mire építenie; Miszti László Mitrovics Gyula esztétikatörténetét forgathatta nagy haszonnal — viszont Jóború Magdának magának kellett utat vágnia egy még teljesen megműveletlen és kiaknázatlan kutatási területen. Így a férfiszerzők nagyobb mélységeket feltáró alaposágát nőkutatónk a téma érdekességével és újszerűségével egyenlítette ki.

Viszont abban a tekintetben is közös megbeszélést kívánnak ezek a dolgozatok, hogy a szellemi háttér, a történeti távlat rajzával mindhárman adósok maradnak. Doroghy például annyira elmélyed az egyes drámák esztétikai vizsgálatába, hogy Somló Sándorban csak az író látja meg, a színészről és a színigazgatóról teljesen megfeledkezik; alkotásait kiemeli keltezésük légköréből, a századforduló irodalmi-színházi életéből, s így akaratlanul is torzképet rajzol róluk is, szerzőjükről is. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk Jóború dolgozatában: itt a kiegyezés korának szellemi helyzetképét nélkülözzük, pedig e nélkül éppen a végső lényeg marad homályban, hiszen tudjuk, hogy egy-egy Teleki- vagy Karácsonyi-díjnak odaítélése akkoriban minő nagyjelentőségű eseménynek számított, s a vihar, amely ilyenkor közéletünkön végigszántott, irodalmunk alkati ellentéteiről is fellebbentette a leplet. Misztinél viszont egyrészt az európai, másrészt a filozófiai-lélektani háttér hiányzik. A tragikum végzetesen me-

tafizikai probléma, ezért megragadására a nemzetiség kategóriája elégtelen, helyesebben: a sajátlagosan magyart csakis az általános európai és az örök emberi példákhoz viszonyítva tudjuk lemérni. Az ő dolgozatát olvasva is az az érzésünk támad, hogy légüres térben mozgunk, a jelenségeket a maguk gazdag és sokirányú szellemtörténeti beágyazottságukból mintegy mesterségesen kipreparálva mindig csak egysíkú előnézetben szemlélhetjük.

Bizonyára nem véletlen, hogy a három, egymástól teljesen függetlenül tevékenykedő szerző dolgozata ugyanazon a ponton ébreszt hiányérzetet. A jelenség okát abban kereshetjük, hogy a legifjabb kutatónemzedék még nem tette magáévá a legújabb módszertani eredményeket. Ma már tudjuk, hogy a dráma kétlaki műfaj, a színészi és a költői kifejezésmől határterületén fekszik, gyökerei a színház és az irodalom, a közönséget kiszolgáló üzlet és az öncélú tiszta művészet rétegeiből táplálkoznak. S ennek megfelelően egy olyan fogalomnak, mint a tragikumnak egy sajátosan dramaturgiai és egy sajátosan eszmetörténeti „élettere” van, a szerint, hogy a tragikus sorsélmény a színpadi játék formájában vagy pedig az emberi kifejező művészet más területén nyilvánkozik meg. A színház és az irodalom, a gyakorlat és az elmélet világa azonban állandóan hat egymásra, s egy drámai alkotás vagy akár egy dramaturgiai elmélet egyik legjellemzőbb sajátága az az arány, amely szerint ez a kétféle irányú szellemiség benne keveredik. Hogy ez a tétel mennyire igaz, arra a legjobb példák éppen az akadémikus drámaírók, élükön Somló Sándorral, meg Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő és Péterfy Jenő, akiknek tragikum-szemléletében egy a való sodrában úszó színkritikus próbált kiegyezni a metafizikai beállítottságú esztétikussal. Ennek a ma már nélkülözhetetlen alapvető drámatörténeti felfogásnak azonban nyomát sem találjuk szerzőink dolgozatában. S jellemző, hogy bibliografiájukból hiányzanak is az idevágó elméleti munkák, pl. Pukánszky Kádár Jolán színháztörténeti monografiája, Németh Antal, Staud Géza színháztudományi dolgozatai, a dramaturgiai eredményekben igen gazdag német szakirodalom, az összehasonlító irodalomtörténet műfajelméleti megállapításai, stb. Így azután szinte természetes, hogy az elért eredmény nincs arányban a felhasznált munkamennyiséggel: a modern metodikai alapvetés hiányában az egyes részleteredmények semmiképpen sem tudnak egy tágabbkörű helyzetképpé kialakulni.

Doroghy, Jóború és Miszti dolgozata alapos adatgyűjtések, a mellett folyamatos, az árnyalatok iránt is fogékony stílusuk következtében kellemes olvasmányok. A probléma megragadása és körülhatárolása is sikerült, a megoldással azonban adósok maradtak, mert elméleti felkészültségük nem áll napjaink színvonálán. Viszont ezzel is szolgálatot tesznek a kutatásnak, mert felhívják figyelmünket, hogy tudományunk melyik szektorában van tervszerű építőmunkára a legnagyobb szükség. SOLT ANDOR.

Pálóczi Horváth Adám Holmijának negyedik darabja. — Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és irodalomtörténeti jegyzetekkel ellátta Écsy Ö. István. (Csurgói Könyvtár, XVIII. kötet). Csurgó, 1942. 8-r. 96 l.

Horváth Adám *Holmijának* III. kötete 1791-ben jelent meg. A másfélszázados évforduló jó alkalom volt rá — s az alkalmat még szebbé teszi a csurgói gimnázium fennállásának is százötvenéves jubileuma, — hogy az iskola a kéziratban maradt IV. kötetet közrebocsássa. Az anyag nem kiadásra készen maradt meg: Écsy Ö. István érdeme, hogy a tervezett előszóra is rábukkanva, a kéziratban a IV. kötet előkészítését fölismerte. A közölt versek nagyobb része eddig sem volt ismeretlen, egyrésztük mégis új. Van közöttük olyan is, amely nem Horváth Adámé. Kár, hogy Écsy az egyébként bőven adott jegyzetekben minderről nem szól. Az sem egészen érthető, miért nem közli az egész kéziratot: amit egy másik publikációra ígért, azt függelékül jobb lett volna itt megjelentetni. — Nem mondja meg Écsy, hogy a *Herkules választására* c. költemény (30. l.) Kis János Lowth-fordítására vonatkozik, amelyet Gr. Széchenyi Ferenc nyomtatott ki s amelyet, maecénása kérésére Kis János az ifjú Széchenyi Lajos grófnak ajánlott. Épen azért föl merem vetni a kérdést, hogy a 35. l. közölt levél nem Széchenyi Lajoshoz szól-e inkább, mint Erdődy Lajos grófhhoz? — A IX. költemény Bessenyei kapitánya nyilvánvalóan Bessenyei Sándor és nem, mint a jegyzet mondja, György, aki sohasem volt kapitány. — A közölt anyag egyébként leginkább alkalmi költemény, néhány ének egészíti ki hangjegyekkel. A pótlás érdekesebbje közé tartozik Horváth Adám verses levele Csokonaihoz.

K. L.